

EDİTÖRLER

PROF. DR. HASAN BURAN
ARŞ. GÖR. MUSTAFA KARAMAN
ARŞ. GÖR. MEHMET DURGUT

ÇAĞDAŞ SİYASAL SİSTEMLER

TÜRLERİ VE BELLİ BAŞLI
ÜLKE UYGULAMALARI

CİLT 2

**ÇAĞDAŞ SİYASAL
SİSTEMLER, TÜRLERİ
VE BELLİ BAŞLI ÜLKE
UYGULAMALARI
-Cilt 2-**

Editörler

Prof. Dr. Hasan BURAN

Arş. Gör. Mustafa KARAMAN

Arş. Gör. Mehmet DURGUT

ÇAĞDAŞ SİYASAL SİSTEMLER, TÜRLERİ VE BELLİ BAŞLI ÜLKE UYGULAMALARI -Cilt 2-

Editörler: Prof. Dr. Hasan Buran, Arş. Gör. Mustafa Karaman, Arş. Gör. Mehmet Durgut

Yayın No. : 3014
Eğitim No. : 130
ISBN : 978-625-406-559-0
E-ISBN : 978-625-406-560-6
Basım Sayısı : 1. Basım, Ekim 2020

© Copyright 2020, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 40340

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Nobel Yayın Grubu, 1984 yılından itibaren ulusal ve 2011 yılından itibaren ise uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet yürütmekte ve yayınladığı kitaplar, ulusal ve uluslararası düzeydeki yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır.

Genel Yayın Yönetmeni : Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Yayın Koordinatörü : Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Redaksiyon : Samet Tekin -samet@nobelyayin.com-
Sayfa Tasarım : Leyla Kurt -leyla@nobelyayin.com-
Kapak Tasarım : Mehtap Yürümez -mehtap@nobelyayin.com-
Baskı Sorumlusu: Yavuz Şahin -yavuz@nobelyayin.com-
Baskı ve Cilt : Osmanlı Mücellit Matbaacılık Sertifika No.: 29041
Plastikçiler Sitesi 1536 Sokak No.: 40 Yenimahalle / ANKARA

Kütüphane Bilgi Kartı

Buran, Hasan., Karaman, Mustafa., Durgut, Mehmet.

Çağdaş Siyasal Sistemler, Türleri ve Belli Başlı Ülke Uygulamaları -Cilt 2/ Hasan Buran, Mustafa Karaman, Mehmet Durgut

1. Basım. XXX + 590 s. 16x23,5 cm. Kaynakça, dizin var.

ISBN: 978-625-406-559-0

E-ISBN: 978-625-406-560-6

1. Yarıbaşkanlık Sistemi 2. Başkanlık Sistemi 3. Yarı Üniter Devlet 4. Yarı Federal Devlet 5. Parti Sistemleri 6. Siyasal Kültür

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Adres: Bahçekapı mh. 2465 sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat Şaşmaz-ANKARA siparis@nobelyayin.com

Telefon: +90 312 278 50 77 **Faks:** 0 312 278 21 65

E-Satış: www.nobelkitap.com www.atlaskitap.com **Bilgi:** esatis@nobelkitap.com info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa Basım Dağıtım, Arasta, Arkadaş Kitabevi, DöR Mağazaları, Dost Dağıtım, Ekip Dağıtım, Kıda Dağıtım, Kitapsan, Nezih Kitabevleri, Pandora, Prefix, Remzi Kitabevleri

13.5.1. İRAN

Leyla Kahraman

1. GİRİŞ

Bu çalışmada İran, bugüne dek yaşadığı dramatik dönüşümlerin izinde, kendine özgü inşa ettiği yapılar perspektifinde çok kapsamlı bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Köklü ve zengin bir tarihe, kültüre, siyasal/toplumsal olgu ve olaylara ev sahipliği yapmış İran'ın özellikle devlet yapısı ve siyasal rejimini analiz etmek amaçlanmıştır. Mevcut siyasal rejim; İran'ın sosyoekonomik, siyasal ve kültürel koşullarının birbirleriyle ilişkileri çerçevesinde evrensel ölçekte konumlandırılmaya çalışılmıştır. Bu nedenle; İran; tarihsel mirası, fiziki ve beşeri coğrafyası ile ekonomik ve toplumsal yapısı, bölgesel ve küresel dinamiklerin bütünsel olarak siyasal alan üzerindeki etkisi bağlamında irdelenmiştir (Sinkaya, 2016: 28,29).

Geçmiş yüzyılda iki devrime ve birçok formda siyasi ve sosyal harekete sahne olan İran, uluslararası birçok müdahale ve yaptırıma maruz kalmış ve sayısız kez iç karışıklık yaşamıştır (Gohardani ve Tizro, 2019: Önsöz). İran, Orta Doğu Bölgesi'nin¹⁹² stratejik önem taşıyan konumuyla gerek tarihsel mirası ve devlet geleneği gerekse İslam Dünyası içerisinde farklılaşan mezhep yapısıyla kendine özgü bir yapı sergilemektedir. Siyaset bilimciler için birçok kavram ve kuramın sorgulandığı "nev-i şahsına münhasır" bir devlettir. İran'ın toplumsal ve siyasal yapısını mevcut kavram ve yaklaşımlar çerçevesinde analiz etme gücü İran'ı ayrıntılı bir incelemeye tabi tutmayı gerektirmektedir. Bu bölümün amaçlarından bir diğeri de İran'ın kendine özgü koşullarını doğru biçimde okuyarak, Batı merkezli kavram ve kuramları sağlıklı bir zeminde irdeleyebilmektir. Oryantalizm tuzağına düşmeden ama evrensel kriterleri de göz ardı etmeden siyasal yapı ve kurumları olabildiğince objektif bir biçimde değerlendirebilmek çalışma için büyük önem taşımaktadır.

¹⁹² 20. yüzyılın başında doğan Orta Doğu nitelemesi coğrafi veya kültürel bir anlamdan çok siyasi içeriğe sahip sübjektif bir kavramdır. Kendi stratejik amaçları doğrultusunda İngilizler tarafından ortaya çıkarılarak kullanılan ve gittikçe yaygınlaşan kavramın kapsadığı coğrafi bölge ve ülkeler zamanla değişime uğramıştır. Bu nedenle Orta Doğu'nun işaret ettiği yer konusu tartışmalıdır. Genel eğilim; Arap dünyası, İsrail, İran ve Türkiye'nin içinde bulunduğu alanların Orta Doğu bölgesi olduğu yönündedir (Sinkaya, 2016:2).

Kapalı ideolojik ve sosyoekonomik yapısı nedeniyle hakkında; güncel, sağlıklı ve güvenilir verilere ulaşma zorluğu yaşanan İran'ın, akademik açıdan daha geniş bir perspektiften bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması amaçlanmıştır. Batı merkezli ekonomik-ideolojik yaklaşımların ışığında bugüne dek yapılan değerlendirmeler Doğu'yu ötekileştirerek normalden sapma olarak değerlendirmiş, küresel kapitalist sisteme karşıtlık da bu ötekileşmeyi pekiştiren bir unsur olmuştur. Kötülüğün somutlaşmış hâli olarak imlenen İran bir muammadır ve çoğu kişi için gizemini korumaktadır. Bu çalışma ile kalıp yargılardan bağımsız bir şekilde -ifrat ve tefrit eğilimlerine saplanmaksızın İran'ı akademik açıdan görünür kılmak amaçlanmaktadır. Mevcut çalışmaların; güvenilirlik, tarafsızlık, ölçek, kapsam, vb. açılardan yetersizliği çabanın önemini arttırmaktadır. Belirtilen noktalar aynı zamanda çalışmanın sınırlılığını da oluşturmuş; yerli, yabancı ve çeviri kaynakların sınırlılığı, kimi konulardaki çelişkili veriler ve belirsizlikler araştırma sürecinin daha uzun vadeye yayılmasına ve çetrefilli bir ayıklama sürecine yol açmıştır. İran Devleti'nin veri paylaşımında ketum ve kapalı tutumu, birincil kaynaklara erişimi zorlaştırdığı gibi verilerin güvenilirlik ve güncelliği açısından sınırlılıklar oluşturmuştur.

Mevcut çalışma betimsel/tanımlayıcı bir araştırma olup literatür taraması ile toplanan ikincil verilere dayanılarak hazırlanmıştır. Ervand Abrahamian'ın (2009) "Modern İran Tarihi" kitabında; Kaçarlar döneminden Rıza Şah'a, Musaddık'tan darbelere ve Humeyni'ye, İslam Devrimi'ne kadar İran'ın siyasal tarihi, temel aktörler ve olaylar örgüsü neden-sonuç ilişkisi içerisinde ele alınmıştır. Farhad Khosrokhavar ve Olivier Roy'un (2000) "İran: Bir Devrimin Tükenişi" adlı çalışması İran çalışmaları için **temel bir kaynak niteliği taşımaktadır**. Devrim öncesi ve devrim sonrası ele alan kitapta, muhafazakârlar ve reformcular arasındaki çatışmalar ekseninde İran İslam Cumhuriyeti'nin geleceği ve özellikle 2000 yılındaki parlamento seçimlerinde yaşanan dönüşüm perspektifinde demokratikleşme süreci değerlendirilmiştir. İran siyasetinin önde gelen reformist kanadın fikir öncülerinden Hüseyin Beşiriye'nin (2009) "İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset" başlıklı kitabı da İran devleti ve içerisinde yer alan temel aktörleri, rejimin ideolojik boyutunu ve demokratikleşme yönündeki reformcu hareketleri değerlendirmiştir. Homa Katouzian ve Hüseyin Şahidi'nin (2011) tarihinde basılan "21. Yüzyılda İran" adlı kitabı bu alandaki en kapsamlı çalışmaların başında gelmektedir. Kitapta; İran'ın yaşadığı tarihsel, toplumsal ve siyasal gelişmelere ayrıntılı bir biçimde yer verilmiştir. İran konusunda alana katkı sağlayan bir diğer çalışma; Türel Yılmaz ve Mehmet Şahin'in derlediği 2011 yılında basılan "Ortadoğu Siyasetinde İran" başlıklı kitap gelmektedir. Kitapta İran çeşitli açılardan (dış politika, nükleer faaliyetler, ekonomik yapı vb.) ele alınmış olup özellikle İran'ın siyasal yapısı ve yönetim şekli, asker-siyaset ilişkisi, Devrim Muhafızları örgütünün İran siyasetindeki yerini

irdeleyen bölümleri İran'daki mevcut durumu anlamak açısından temel bir kaynak niteliği taşımaktadır (Yılmaz ve Şahin: 2011). Elton L. Daniel (2012) "İran Tarihi" adlı kitabında yaklaşık 3000 yıllık İran tarihi ulus devlet öncesi dönemlerde bölgeyi yöneten birçok kültür ve uygarlıktan, Şah, Humeyni ve İslam Devrimi, Humeyni dönemi, yeniden yapılanma dönemi ve 21. yüzyılın başlarında çağdaş İran'a dek olan dönemler ayrıntılı bir biçimde ele alınarak anlatılmıştır.

Çalışma, klasik şablonlarla, dar kapsamlı, yüzeysel genellemelere hapsetmeden, İran'ı -temel siyasi, iktisadi ve kültürel unsurlarını ve bu unsurların pratikte birbirleriyle eklemlenme tarzını da ele alarak evrenselden kopmadan ama özgün olan yönlerini de doğru biçimde okuyarak ortaya koyma çabasıyla diğer çalışmalardan ayrışmaktadır.

1.1. Temel/Anahtar Kavramlar

İran'ın çeşitli açılardan irdelendiği bu çalışmada kullanılan başlıca temel kavramlar; siyasal rejim, Şia/Şiiilik, İslam Cumhuriyeti, Velayet-i fakih/ Dinî lider/ Rehber/ Önder, İslami devrim muhafızları kavramlarıdır.

Duverger (1986: 9,11) siyasal rejimi, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ayrımın türüne göre belirli bir sosyal grup/ulus ekseninde tanımlamıştır. Yönetenlerin otoritesini yönetilenlerin özgürlüğü yararına sınırlayan liberal eğilim ve yönetenlerin otoritesini yönetilenlerin aleyhine güçlendiren otoriter eğilimlerden hareketle siyasal rejimleri; demokratik, otokratik ve karma olarak sınıflandırmıştır. Bu bağlamda İran otokratik niteliği ağır basan karma bir rejim olarak değerlendirilebilir. Buran (2009: 71) da "yöneten yönetilen ilişkisi" bağlamında siyasal rejimlerin; demokratik-demokratik olmayan, "yönetimin yapısı"na göre monokratik-düalist, "egemenliğin kullanılma biçimi"ne göre doğrudan, yarı-doğrudan ve temsili, "kuvvetler arasındaki ilişki"ye göre kuvvetler birliğine dayalı rejimler-kuvvetler ayrılığına dayalı rejimler gibi sınıflamalara dikkat çekmiştir. "Egemenliğin sahipliği ve kullanımı" temelinde egemenliğin halkta olmadığı ve halkta olduğu rejimler şeklindeki ikili sınıflamada, egemenliğin halkta olmadığı rejimler monolitik (tekçi) rejimler ve oligarşik (azınlık) rejimler şeklinde ikili bir alt sınıflamaya da tabi tutulabilmektedir. Bu bağlamda İran'ın, demokratik olmayan, düalist gibi görünse de fiili olarak monokratik, temsili, anayasal olarak egemenliğin halkta olduğu bir rejim olarak tanımlansa da fiili olarak monolitik ve oligarşik eğilimlerin görüldüğü bir rejime sahip olduğu söylenebilir.

İslam'da içtihatla ortaya çıkan mezheplerden birisi olan Şia mezhebi, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Hz. Ali'nin meşru halife olarak kabul edilmesini hareket noktası olarak alan, birbirinden çok farklı

İslami mezheplerin bütünü için kullanılan ortak bir tanımlama olmuştur. Halifeliğin dört halifeden sonra Emeviler'e geçişi ve Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülüşü resmî Şia'nın oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Şia ve Sünni mezhepleri arasındaki en önemli fark **imam** doktrini (Kılınç, 913, 914). Şiilik din-siyaset birliğinden hareketle siyasi iktidarın meşruiyetini her zaman dinsel alana dayandırma yolunu benimsemiştir. Dünya ver yeryüzündeki tüm hayatların mutlak düzenleyicisi ve sahibi Tanrı'dır, insanüstü bir konuma yükseltilen İmamet de Tanrı'nın isteğinin bir sonucudur (Gökalp, 2016: 180-181). Şiilikteki Tanrı ile kul arasında aracı rolünü üstlenmiş olan 'mehdi' kavramı, -Sünnilikten farklı olarak İran ulemasını ideolojik olarak daha güçlü ve özerk yapmaktadır (Gökalp, 2016: 181).

İslam Cumhuriyeti, İslam hukuku prensipleriyle yönetilen bir devlet anlamına gelmekte; tüm yasaların, kuralların ve amaçların İslami esaslara uygun olması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. Hükümet şeklinin cumhuriyet olması yönetimin halka/halkoyuna dayandığını ifade etmektedir (Taflioğlu, 2013: 109, 110).

İran devlet yapısının merkezî gücünü oluşturan Velayet-i fakih din hukuku bilgini olan fakihin yönetimi anlamına gelmektedir. Velayet-i Fakih; siyasi otoriteyi kayıp imam adına adil bir fakihin üstlenmesi ve devlet başkanı olmasını savunan teoridir (Onat, 2013: 229). Şii siyasal düşüncesinde dinî ve siyasi otorite Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'nin soyundan gelen "İmam"lara aitti. Ancak 12. İmam Mehdi gizlenmiştir ve ileride belirsiz bir zamanda dönecektir. Ayetullah Humeyni 1970'lerde velayet-i fakih teorisiyle siyasi iktidarın İmamların entelektüel varisleri olan din alimlerinin elinde olması gerektiğini savunmuştur (Sinkaya, 2011: 17). Şii fıkına göre, siyasi liderliğin peygamberden imamlara ve onlardan da fakihlere intikal ettiği kabul edilmektedir. Bu nedenle meşru otorite yalnızca fakihlere aittir (Fanid, 2015: 288). Ülkenin en yetkili kişisi ve din adamlarının en üstü olarak dinî lider, Şii-Müslümanlığının tüm işlerini görmekte ve onları korumaktadır. Rehber, teokratik yapının en üst mevkii olup din ve siyaset içiçedir.

İslami Devrim muhafızları; (Sipah-i Pâsdârân-î İnkılâb-ı İslâmî) İran'da karar alma mekanizmaları üzerinde etkili olan aktörlerden birisidir. 1979'da Humeyni tarafından "devrim ve kazanımlarını korumakla yükümlü gönüllü bir askerî birlik" olarak kurulmuştur. İslami Devrim Muhafızları, iç ve dış güvenliği sağlamakla yükümlü "asıl askerî güç" olmanın yanı sıra, kendine ait geniş çaplı ekonomik girişimleri bulunmakta, İran iç ve dış siyasetine de doğrudan ya da dolaylı bir şekilde yön vermektedir. Pâsdârân ve bünyesinde daha sonradan gençlerin katılımıyla oluşturulan milis güç Besic (Basij) İran ordusundan bağımsız hareket eden bir güç hâline gelmiştir (Berber, 2013: 67).

2. ÜLKE İLE İLGİLİ TEMEL BİLGİLER

Bu bölümde İran'ın; tarihi; coğrafi özellikleri, sosyal yapısı, ekonomik yapısı ve öne çıkan özellikleri ele alınarak irdelenmiştir.

2.1. Tarihi

Büyük imparatorlukların doğduğu geniş bölgenin bir parçası olan bugünkü İran en zengin ve en kompleks kültürlerle ev sahipliğiyle -kesintilere uğrayanyaklaşık 3000 yıllık tarihsel ve politik bir birikimin üzerinde yükselmiştir. Farklı çok sayıda medeniyetin yaşadığı ve bir o kadar da devletin kurulduğu bu coğrafyada, her bir medeniyet ardından gelenin toplumsal, kültürel ve siyasi yapısına katkıda bulunmuş ve onu şekillendirmiştir (Mokhtarpour, 2012: 1). İran tarihini kronolojik olarak takip etmek, hem İran tarihi ile ilgili çalışmaların henüz tamamlanmamış olması hem de temel ve güvenilir kaynaklara erişim eksikliği nedeniyle çok güçtür. Elde edilen kaynaklar bağlamında İran tarihi, M.Ö. 764 ile 550 arasında kurulmuş olan Med İmparatorluğu ile başlatılmaktadır (Daniel, 2012: 11,13,14).

Hristiyanlık çağının ilk altı yüzyılında İran İmparatorluğu tarihinde; Pers, Part ve Sasani dönemleri olarak üç büyük dönemden bahsedilebilir. İran'ın yazılı tarihi M.Ö. 550 yılında kurulan Pers (Akamenid, Ahemeniş) İmparatorluğu ile başlamaktadır. Pers İmparatorluğu M.Ö. 330 yılında Büyük İskender tarafından yıkılmıştır (Tahran Büyükelçiliği Web Sayfası, 2019). Bölgede kısa bir Part İmparatorluğu hâkimiyetinden sonra Sasaniler, M.Ö. 224'ten M.S. 651'e kadar uzunca bir süre varlığını sürdüren bir imparatorluk olmuştur (Daniel, 2012: 13,14). Pers ve Sasani İmparatorlukları İran'ın İslam öncesi en parlak dönemlerini oluşturmaktadır (Sinkaya, 2011: 3,4).

Sasani Hanedanı'nın kurucusu Ardeşir (MÖ.242-180) yeniden diriltirek devlet dini yaptığı Zerdüştlük inancının İran'da egemenliğin, toplumun ve hükümetin bir parçası olmasını sağlamıştır. Bu yönüyle de tarihte devlet baskısıyla din sınıfı ve hiyerarşik din adamlığı oluşturan ve karşıt inançların saptanarak bastırılmasıyla ilgilenen ilk devlet dini sayılmaktadır (Lewis, 1996: 23-24). 1979 yılında yeni bir din devleti'nin, İslam Devleti'nin oluşumu İran tarihinde var olan bu mirasın bir nevi devri olarak da okunabilir.

7. yüzyılda İslam ordularının Sasani İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmasıyla İran'da merkezî yapı yok olmuş, İran küçük bölgesel devletlere bölünmüştür. Safevilerin Akkoyunlu Devleti'ni ele geçirip bütün İran toprağını kendi tahtlarında birleştirmeleri ile bu durum sona ermiştir. İran'da M.S. 637 yılında başlayan yabancı hâkimiyeti, 16. ve 18. yüzyıllar arasında Şia mezhebini devletin resmî mezhebi kabul eden Safevi İmparatorluğu'nun hükümranlığıyla sonlanmıştır (Kılınç, 2008: 909).

İran'da 1502 yılında başlayan Safevi Hanedanı'nın idaresi 1736 yılına kadar sürmüştür (Cavlak ve Özbilek, 2018: 132). Şah İsmâil tarafından kurulmuş olan Safevîler'le birlikte İran coğrafyasının İslâm tarihinde ilk defa bağımsız bir siyasî kimliğe kavuştuğu, Kaçarlar dönemiyle bu kimliğin pekiştiği ve günümüz İran İslâm Cumhuriyeti'nin sınırlarının da bu zaman dilimlerinde oluştuğu söylenebilir (TDV İslam Ansiklopedisi Web Sayfası, 2019). Safevi iktidarı İran'da sadece siyasi birliği sağlamakla kalmamış aynı zamanda İran'ın önemli bir bölümünü de Şiileştirmiş, Şii mezhebinin **resmî mezhep** olarak algılanmasını ve İslam hukukunun İran hukuk sistemine kesin olarak yerleşmesini sağlamıştır (Kılınç, 2008: 909). Sasanilerden sonra Safevîlerin bu yaklaşımı da İran'da **din devleti mirasını** kurumsallaştırma yolunda önemli bir adım olmuştur. Safevi yönetimi de kalıcı olamamış 18. yüzyılın başında yıkılmıştır. Kısa süre Nadir Şah ve hanedanlığı tarafından yönetilen İran'da, 1794 yılında Kaçar kabilesi Ağa Muhammed Han liderliğinde yönetimi ele geçirmeyi başararak Kaçar Hanedanı'nı kurmuştur (1796-1925). Muzafferüddin Şah (1896-1907) dönemi önemli olaylara sahne olmuştur. Kimi tâcirlerle karşı uygulanan sert hareketler 1905 yılında halkın tepkisine yol açmış, aydınlar ve orta sınıfı oluşturan tâcirler, medreselerle halkın da desteğini alarak, Şaha **meşrutî rejimi** kabul ettirmişlerdir. Ekim ayında Meclis-i Şûrâ-yı Millî/İslami Danışma Meclisi açılmış, liberal görüşlü bir anayasa hazırlanmıştır. Şah anayasayı imzaladıktan birkaç gün sonra hayatını kaybetmiştir (8 Ocak 1907) (TDV İslam Ansiklopedisi Web Sayfası, 2019).

Merkezî otorite zayıflarken kuzeyinde Rusya'nın, güneyinde ise İngiltere'nin güçlenmesi ve saldırıları sonucu İran 19. Yüzyılda topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiştir (Sinkaya, 2011: 4). 9 Nisan 1919'da Ahmed Şah İran'ı İngilizlerin himayesine veren bir antlaşma imzalamış fakat meclis antlaşmayı onaylamamış Rusya da bu karışıklıktan faydalanarak ülkeyi kuşatmıştır. Bunun üzerine başında Kazak tugayı kumandanı Rızâ Han (Rızâ Şah Pehlevî)'nin olduğu ordu harekete geçmiş Rusları geri püskürttükten sonra 1921 Şubatında gazeteci Seyyid Ziyâeddin Tabâtabâî ile bir hükûmet darbesi gerçekleştirmiş hayatını tehlikede gören Ahmed Şah da Avrupa'ya gitmiştir. Önce Seyyid Ziyâeddin'in başkanlığında kurulan kabinede savaş bakanlığını üstlenen Rızâ Han 1923'te de iktidarı ele geçirmiştir. Ahmed Şah'ın ülkeye dönmemesi üzerine sahip olduğu askeri güce dayanarak meclise Ahmed Şah'ı hal'ettirerek kendisini şah seçtirmiş ve böylece Kaçar hanedanının da sona ermesine neden olmuştur (TDV İslam Ansiklopedisi Web Sayfası, 2019).

Yıkılan Kaçar Hanedanlığı'nın yerini 1925 yılında Pehlevî Hanedanlığı almıştır (Mokhtarpour, 2012: 2). İran'ın modernleşmesinde çok yönlü

adımların atıldığı bir dönem olarak anılan Pehlevi Hanedanlığı (1925-1979) aynı zamanda bu hamlelerin baskıyla ve tepeden inmece yöntemlerle yürütülmesi ve toplumsal farklılıkların dikkate alınmamasıyla da dikkat çeken bir dönem olmuştur (Berber, 2013: 62, 63). Rıza Han'ın kendisini şah ilan etmesiyle İran'da 1979'a kadar devam edecek olan merkezî yönetim anlayışı başla-mış, düzenli ordunun kurumsallaştırılmasıyla da şah giderek diktatöryal bir pozisyon kazanmıştır. Rıza Şah ülkede, siyasal iktidarın tek kullanıcısı hâline gelmek için ulema ve parlamentoyu saf dışı bırakarak meşruti monarşinin mutlak monarşiye doğru evrilmesine yol açmıştır. 1941'de İngiltere ile Rusya'nın İran'ı işgali sonrası İran ordusunun geri çekilmesi, Rıza Şah'ın istifasına yol açmıştır. Böylece birinci Pehlevi dönemi 16 yıl sonra sona ererek 1942 yılında Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Şah'ın tahta geçişiyle ikinci Pehlevi dönemi başlamış ve bu dönem 37 yıl, 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar sürmüştür (Mokhtarpour, 2012: 2,3).

1941'de iktidara gelen Muhammed Rıza Şah, ülkede yeniden canlanan siyasal muhalefet karşısında bütün siyasi-askerî kurumları tek güç hâline getirmiş, Ordu-istihbarat-emniyet üçgeni Şah'ın elini güçlendiren temel araçlar olmuştur. Ayrıca Rıza Şah merkezî yönetimi güçlendirerek egemenliğin kaynağını ve otoritesinin meşruiyetini, Tanrı'ya değil dünyevi araçlara dayandırmaya çalışmıştır (Mokhtarpour, 2012: 3). Şah'ın baskıcı yönetimi karşısında muhalif gruplar ortaya çıkmıştır. Zayıf parlamento desteği ve hükûmeti kuran meclis grupları arasındaki ittifakların kaygan bir zemine sahip olması hükûmetleri istikrarsızlaştırmış, herhangi bir kriz ortaya çıktığında da hükûmetlerin sıkça¹⁹³ dağılması gündeme gelmiştir (Kuduoğlu, 2019: 41). Ayrıca modernleşme ile vaat edilen ekonomik kalkınma tam olarak yakalanamadığı gibi gelir dağılımındaki adaletsizliğin ve sosyal eşitsizliğin artması da muhalefete zemin hazırlamıştır.

1953 yılının ortalarına gelindiğinde durum kritik bir aşamaya gelmiş, İran'da meclis feshedilmiş, toplum nezdinde siyasi meşruiyetini yitiren İran Şahı, ABD'ye yaklaşarak iktidarını koruma çabası içerisine girmiş ve 19 Ağustos 1953'te CIA destekli bir darbe gerçekleşmiştir. (Kuduoğlu, 2019: 56). Darbe ile ulemanın çoğunluğunun desteğini yitiren mevcut başbakan Musaddık ve hükûmeti de iktidarını kaybetmiştir. Darbe sonrasında Şah; sivil toplum örgütlenmelerinin ve muhalif siyasi partilerin gücünü kırarak, Batı tarzı bir modernleşme süreci başlatmayı hedeflemiştir (Üşenmez, 2016: 393). İran halkı; bu süreçte Şah ve Batı karşıtlığı üzerinden bir araya gelirken, Şah Muhammed Rıza'nın iktidarını kuvvetlendirerek daha fazla otoriterleş-

193 İran'da bu dönemde kurulan hükûmetlerin kısa süreli olması da -1941-1951 arasında kurulan hükûmetler 7 ay sürmüştürtepkileri arttırmıştır(Kuduoğlu, 2019: 57, 58).

tiği ve 1979 İran Devrimi ile sona erecek baskıcı-diktatöryel yapı inşa ettiği bir sürece girilmiştir (Kuduoglu, 2019: 57, 58). 1963'te "Beyaz Devrim"¹⁹⁴ adını verdiği yenilik hareketi ile Şah Muhammed Rıza Pehlevi, İran'da hâkim toprak ağalığı sistemini biraz aşındırarak 1,5 milyon köylüyü toprak sahibi yapmış olsa da bir süre sonra, 1979 İran Devrimi'ni oluşturan monarşi karşıtı dinamikleri güçlendirmiştir (Berber, 2013: 62, 63, 64).

1979 İslam devrimi halkın Pehlevi rejiminden hoşnutsuzluğu sonucu rejime karşı ayaklanması ile gerçekleşmiştir Şah'a muhalefette ön planda olan seküler hareketlerin -milliyetçi, liberal ve sosyalist gruplarınzayıflaması ve sert bir biçimde bastırılmasıyla siyasal alanda Şah'a muhalif en güçlü aktör olarak İslamcılar/Ulema kalmıştır. Bu durum, 1979 Devrimi'nde Şah'a karşı Ayetullah Ruhullah Humeyni ve ulema taraftarlarının en güçlü muhalif olarak ön plana çıkmasına ve devrim sonrasında iktidar mücadelesini kazanmasına yol açmıştır (Kuduoglu, 2019: 59, 60,61). Devrim sistematik ve şiddetli biçimde yeşil rengini alarak 'İslamleştirilmiş, sonuç itibarıyla 1978'de, Tahrandaki Jale Meydanı'nda Humeyni ve Ulema devrimin liderleri olarak ortaya çıkmıştır (Cavlak ve Özbilek, 2018: 132).

Halk ayaklanmasının kontrol edilemez noktaya gelmesiyle rejimi kurtarmayacağını anlayan Şah'ın, 16 Ocak 1979 tarihinde İran'dan ayrılmasıyla Pehlevi dönemi, Humeyni'nin 1 Şubat 1979'da İran'a dönme siyle de Pehlevi hanedanlığı tarihe karışmıştır (Mokhtarpour, 2012: 75). Humeyni'nin ilk icraatı geçici hükûmeti kurdurmak olmuştur (Cavlak ve Özbilek, 2018: 132). Devrim Şurası ve geçici hükûmet Humeyni'nin liderliğinin gölgesinde yönetimi ele almıştır (Mokhtarpour, 2012: 77). 1979 Devrimi, İran'da yüzyıllardır devam eden monarşiyi sona erdirerek hem siyasal hem de toplumsal alanda köklü bir dönüşümü de gerçekleştirmiştir (Berber, 2013: 62, 63, 64). Şeriata dayalı islami bir rejimi benimseyen İran İslam Cumhuriyeti günümüzde de aynı yapıyı koruyarak varlığını sürdürmektedir.

2.2. Coğrafi Özellikleri

Jeopolitiği ve coğrafyası ile dünyada etkileyici ve önemli bir konuma sahip olan İran; kuzey, batı ve güneybatısında dağlık yüksek alanlar, merkezinde iç platoları ve kıyıları olmak üzere üç coğrafi bölgeye sahiptir (Gürkaş,

¹⁹⁴ Ayetullah Humeyni 1963'te rejimin; seçimlerin güvenli olmayışına, laik reformlarına, ulema üzerindeki baskılara, kırsal kesimde gerçekleştirilen radikal toprak reformu yasasına, özelleştirmelere, kadınlara seçme tanınmasına ve genel anlamıyla Batı tarzı modernleşme hareketine karşıtlığını açıkça göstererek İran İslam Devrimi'nde oynayacağı gelecekteki rolünü de ortaya koymuştur. Humeyni'nin sürgüne yollanması da 1964'te ABD ordusuna İran içinde verilen imtiyazlara muhalefetinden kaynaklanmıştır (Üşenmez, 2016:393).

2007: 27). Güneybatı Asya'da yer alan ve aynı zamanda Orta Doğu ülkesi olan İran, güneyde Basra Körfezi ve Umman Körfezi ile çevrili iken kuzeyde ise Hazar Denizi ile çevrilidir. 1.648. 195 km² ile Türkiye'nin 2 katından daha büyük olan İran, bu büyük yüzölçümü ile dünyada 16. sırada gelmektedir. İran topraklarının yarısını dağlar oluşturmaktadır. 1650 m uzunluğunda ki sıradağların en yüksek noktası olan İsfahan yakınlarında Ziyaret Dağı, doğuda Pakistan sınırında yüksekliğin azaldığı alanda Belucistan Dağları vardır (Gürkaş, 2007: 28).

İran toprak yüzeyinin %27'si çayır ve otlak, %11'i ormanlık ve %8'i ekelebilir alan, geri kalan %54'ü ise çöl ve dağlık alandır. Rakım olarak İran'ın en düşük bölgesi; Kirman'ın doğusunda yer alan Lut Çölü (56 m), en yüksek bölgesi de Elburz Dağları'nda yer alan Demavend Dağı'dır (5671m) (Gürkaş, 2007: 29). Akarsular açısından çok zengin olmayan İran'da başlıca iki büyük nehir; Karun Nehri ile Kızıl Uzun Nehri'dir. İran'da çok sayıda göl bulunmakta olup en büyüğü kuzeybatıda geniş çöküntü havzasına yerleşmiş olan Urumiye Gölü'dür (Gürkaş, 2007: 29). Bulunduğu coğrafyanın sahip olduğu yer şekillerinin de büyük etkisiyle İran'da birden çok iklim yaşanmaktadır. Genelde karasal iklimin etkisinde kalan İran'da; yazları sıcak ve kurak kışları soğuk ve yağışlı geçmektedir (Eroğlu, 2016: 20-21).

Coğrafi konumu İran'ın Uzak Doğu Asya ile Akdeniz ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmesine neden olmuş, İpek Yolu olarak da bilinen ve Avrupa ile Çin'i birbirine bağlayan uluslararası ticaretin merkezinde yer almıştır. Jeopolitik ve coğrafi konumunun avantajıyla dünya enerji arzını da etkileyebilen İran, Umman Körfezi'ndeki kıyıları sayesinde dünyanın her tarafı ile doğrudan ilişki kurabilecek konumdadır (Özcan, 2006; 19-20). Dünyanın kalbi olarak nitelendirilen Avrasya'da yer alması, petrol ve doğal gaz rezervlerinin zengin olduğu Orta Doğu ve Hazar Havzası'nda bulunması ve sahip olduğu doğal kaynaklar, İran'ın bölgesinde ve dünya siyasetinde önemli bir aktör olmasını sağlamıştır (Eroğlu, 2016: 20-21). Dünya petrol rezervlerinin %11'ine, doğal gaz kaynaklarının %15.3'üne sahip olan İran bu değerler ile dünyada ikinci sırada gelmektedir (Özcan, 2006; 19-20). Maden kaynakları açısından da dünyanın en zengin ülkeleri arasında yer alan İran'ın taş ocaklarından yaklaşık 60 çeşit maden çıkarılmakta ve maden üretimi yıldan yıla artış göstermektedir (Gürkaş, 2007: 47).

Köklü bir geçmişe sahip olan İran'da; yerleşim alanları, kentler ve bölgelerin oluşumu M.Ö. 9700'lere dek uzanmaktadır (Aghalari, 2019: 13). 31 eyaletten oluşan İran'ın başkenti Tahran'dır.¹⁹⁵ Yüzölçümü bakımından

¹⁹⁵ İran eyalet sistemi ile yönetilmektedir. Eyaletler atanmış valiler, ilçeler atanmış fermanدارlar (Kaymakamlar), belediyeler seçilmiş belediye başkanları, bölümler atanmış bahşdarlar ve kırsal alanlar atanmış dehdarlar tarafından yönetilir. Her eyalette (ostanda); ilçe (şehrستان), bölüm-nahiye (bahş) ve dehestan olarak adlandırılan kırsal

en büyük 5 eyalet; Sistan ile Belûcistan, Kirman, Güney Horasan, Fars ve Horasan-i Rezevi eyaletleridir. Nüfusu en fazla olan 5 eyalet; Tahran, Horasan, Razavi İsfahan, Fars ve Huzistan eyaletleridir (Koday, 2020: 150).

İran'ın öne çıkan illeri; hem siyasi hem ticari merkezi olan Tahran, dinî merkez olup aynı zamanda turizm ve ticaret açısından önem taşıyan Meşhed, kültürel, tarihî, turizm ve ticaret açısından önemli merkezlerden biri olan İsfahan, Türkiye sınırına çok yakın, Türk nüfusunun yoğun yaşadığı ticaret merkezlerinden biri olan Tebriz, Tahran'a çok yakın olan Kerej, kültürel, tarihî, turistik ve ticari bir merkez olan Şiraz, turistik açıdan önemli olan Reşt, petrol bölgesi olan Ahvaz, Tahran'a çok yakın olan ve en önemli dinî merkezlerden biri olan Kum, körfez ülkelerine çok yakın olan liman kenti Bender Abbas, Türk nüfusun yoğun yaşadığı, Türkiye-İran sınır şehri olan Urumiye'dir (Çakıroğlu, 2012:7).

1970'lerde yoğunlaşmaya başlayan sanayileşme ile hava kirliliği sorunu ülkenin öncelikli sorunlarından biri hâline gelmeye başlamış ve günümüzde İran'da yurttaşların yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir (Çakır, 2017: 5).

2.3. Sosyal Yapı

1979 İslam Devrimi sonrası oluşan siyasal rejimin etkisiyle İran kamusal alanda kapalı bir sosyoekonomik görünüme sahiptir. Fakat rejimin katılığı karşısında İran halkı özel alanlarda illegal/yeraltı faaliyetleriyle ve her şeye rağmen kamusal alandaki eylemlilik hâlleri ile dinamik bir toplumsal yapı sergilemekte durağan bir toplumsal yapıdan kolaylıkla hareketli ve dinamik bir toplumsal yapıya evrilebilmektedir (Saygın, 2018: 61).

İran İslam Cumhuriyeti'nin nüfusu Birleşmiş Milletler verilerinin Worldometer detaylandırmasına göre 2020 yılı Nisan ayı itibarıyla 83.715.532 olup nüfusun yaklaşık %49,3'ünü kadınlar, %50,7'sini ise erkekler oluşturmaktadır. 2019 yılı itibarıyla nüfus artış hızı %1,36 olmuştur. Bebek ölüm oranı 1000 canlı doğum içerisinde 10,5'tir. 5 yaş altı çocuk ölüm oranı 1000 canlı doğumda 12,3'tür. Her iki cinsiyet için ortalama ömür beklentisi 77,3 iken bu yaş kadınlar için 78,5 erkekler için ise 76,2'dir (Worldometer Web Sayfası, 14.04.2020) (Tablo 1).

alanlar vardır. İdari yapıya göre; göre kırsal bölgeler bölümü, bölümler ilçeyi, ilçeler birleşerek eyaleti, eyaletler de birleşerek İran Devleti'ni oluşturmaktadır. 2015 son idari yapılanmasına göre İran'da 31 eyalet (ostan), 429 ilçe (şehristan), 1057 bölüm (bahş) ve 2589 kırsal alan (dehistan) bulunmaktadır. (Koday, 2020: 143, 144, 153).

Tablo 1: İran Nüfusu 2019-2020

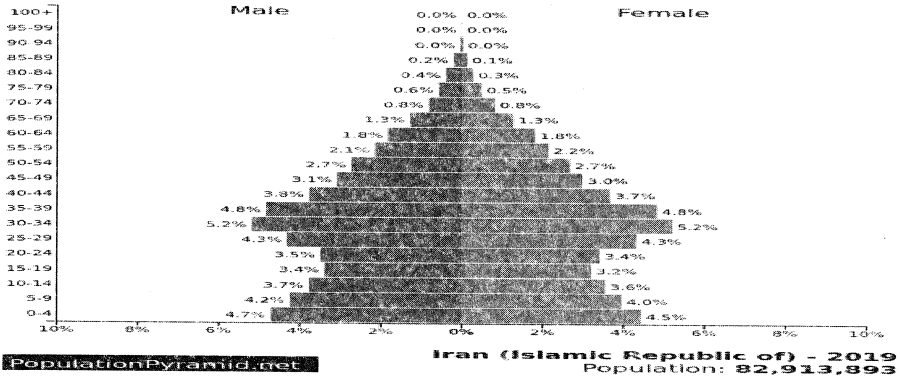
Yıl	Nüfus	Nüfus Artış Oranı %	Göç (net)	Doğurganlık oranı ‰0	Yoğunluk (Nüfus/Km ²)	Kent Nüfus %	Nüfus Yoğunluğu Km ² Başına
2020	83,992,949	1.30	-55,000	2.15	52	75.5 %	52
2019	83.715.532	1.36	-55,000	1.96	51	75.3 %	51

Kaynak: Worldometer Web Sayfası, 2020, "İran Nüfusu"

2020 İran nüfusunun yaklaşık %48,9'unu 25-54 yaş arası oluştururken, nüfusun %37,5'i 0-24 yaş aralığındadır (Tablo2). 15-64 arasındaki çalışma çağı olarak adlandırılan yaş grubundaki üretken nüfusun oranı %70,2'dir. İran nüfusunun üçte birini oluşturan genç nüfus oranının geçmiş yıllara kıyasla düşmeye başladığı görülmektedir. Bunda göç veren bir ülke olmasının da etkisi büyüktür. Son 2 yıldır 55.000 kişinin göç ettiği İran göç veren bir ülke konumundadır (Worldometer Web Sayfası, 2020). IMF'nin 2009 verilerini içeren bir çalışmaya göre İran 91 ülke içinde beyin göçü veren ülkeler içinde birinci sırada geldiği görülmektedir. Gençler özellikle eğitim için yurt dışına gitmekte ve gittikleri ülkede yaşamaya devam etmektedirler (Aslan ve Çakır, 2017: 7-8).¹⁹⁶ Bu durum insan kaynağı açısından İran'ın ileride sıkıntılar yaşayabileceği anlamına da gelebilir (Berber, 2013: 71). İran nüfusunun %75,5'i kentlerde yaşamakta olup kır nüfusunun gittikçe azalmakta olduğu gözlenmektedir (Worldometer Web Sayfası, 2020).

¹⁹⁶ İran IMF'nin 91 ülkeyi içeren 2009 tarihli çalışmasına göre dünya da beyin göçü veren ülkelerin başında gelmektedir. İran'da saygın üniversiteleri bitirenlerin %40'ından fazlası Batılı ülkelere gitmekte ve hayatlarına o ülkelerde devam etmektedirler. Ayrıca doktora yapmak amacıyla ABD ve diğer Batılı ülkelere giden İranlı gençlerin yaklaşık

Tablo 2: İran Yaş Piramidi 2020

Kaynak: Population Pyramid Web Sayfası, "Iran", 2019

Siyasal rejimin etkisiyle İran'ın toplumsal yapısındaki en belirgin unsuru dinî/mezhepsel yapısı oluşturmaktadır. İslamiyet'ten önce Zerdüşt dini hâkimken günümüzde nüfusun yaklaşık %98'ini Müslümanlar (Şii ve Sünni), kalanını da Hıristiyanlar, Yahudiler, Zerdüştler, vd. oluşturmaktadır. İran Anayasası'nda dinî azınlık tanımlaması yapılmış fakat etnik temelli azınlık haklarına değinilmemiştir (Saraçlı, 2007: 161). Etnik açıdan bakıldığında İran'ın oldukça farklı etnik gruba ev sahipliği yaptığı görülmektedir.

%90'ı doktora yaptıkları ülkede kalmaktadır (Aslan ve Çakır, 2017: 7-8). Oranları açısından literatürde çelişkili bilgiler olsa da ülkenin en büyük etnik topluluğunun Farslar ve Azeri Türklerinden oluştuğu görülmektedir. Bunun dışında İran'daki başlıca etnik gruplar; Azeriler dışındaki Türk toplulukları; Araplar, Kürtler, Beluciler, Glekler, Mazenderaniler ve Lurlardır (Birsell, 2013: 22). Bu çoklu etnik yapı; Kürdistan, Loristan, Azerbaycan, Fars, Sistan, Belucistan, Horasan, Huzistan gibi, İran'ın idari yapılanması ve eyalet adlarına da yansımıştır (Eroğlu, 2016: 28).

Ülkedeki dillere bakıldığında egemen resmî dilin Farsi/Farsça olduğu görülmektedir. Ancak Azeri Türkçesi de yaygın bir dildir. Ayrıca azınlıklar tarafından Ermenice ve Kürtçe dilleri konuşulmaktadır. İran ulus-devlet tasarısında Fars unsurunun temel aktör olarak saptanmasıyla egemen olan Farsçanın baskısı altında -otuz beşin üzerinde dilin ilişkili olduğu diğer dillerin alt dil veya bastırılmış dil konumunda kaldığı görülmektedir (Bosnalı, 2004: 67).

Ataerkil ideolojiyle eklemlenen İslam Devrimi İran'da toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin devlet nezdinde kurumsallaşmasına ve toplumsal alana hâkim kılınmasına, kadınların konumunun ikincilleşmesine hizmet etmiştir (Kahraman, 2014: 113-114). İran'da hicab zorunluluğu kadınları kamusal alanda sınırlandırabilmişken, 15 yaş üstü kadınların makyaj ve fiziksel görü-

nümlerine verdikleri-dikkat çekici düzeydeki-önem¹⁹⁷ kadınların kendilerine çizilen sınırları zorlama potansiyeli hakkında fikir vermektedir. Mevcut katı ve yasakçı zihniyetin onca ağırlığına rağmen İranlı kadınların makyaja olan düşkünlüğünü; sosyolojik, psikolojik ve siyasal açıdan farklı şekillerde okumak ve yorumlamak mümkündür.¹⁹⁸

İran coğrafyasındaki siyasal ve sosyal parçalanmışlık hâli Şii ulemanın öne çıkmasını sağlamış, farklı etnik köken, kültür ve dilden insanları bir arada tutan en önemli bileşen Şiilik anlayışı olmuştur (Sinkaya, 2011: 6). Şii maskesi altında koyu bir Fars milliyetçiliği ülkeye hâkim olmuş devlet yönetimindeki tüm önemli pozisyonlara Farsların ya da asimile olmuş kişilerin getirilmesine özen gösterilmiştir (Balbay, 2007: 119,121). İran'ın parçalanmış etnik yapısı ve iktidarın etnik milliyetçiliği sonucu uygulanan etnik ayrımcılık politikası, Fars kökenli olmayanların mağduriyetine yol açmıştır. Bu nedenle çok kültürlü, çok dinli, çok dilli ve oldukça fazla etnik azınlığa/gruba ev sahipliği yapan İran'da kusursuz bir toplumsal bütünleşme ve uyumun olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Gerek nüfus gerekse grup/azınlık bilinci açısından Araplar, Azeriler, Kürtler, Beluçlar ve Türkmenler etnik gerilim potansiyeliyle ön plana çıkmaktadır. İran Devleti'nin endoktriner arka planı, Şii mezhebine bağlı olarak tanzim edildiğinden ve bu bir üst kimlik olarak kabul edildiğinden (Onat, 2013: 226) en önemli ayrışma Şii-Sünni mezhep farklılıklarına dayalı olarak belirginleşmektedir (Yalçınkaya ve Konukcu, 2017: 412). İran'da etnik grupların kimlik arayışı içerisine girmeleri hem İran için hem de İran'ın içinde bulunduğu Orta Doğu bölgesi için büyük riskler taşımakta ve yeni bir çatışma zemini yaratma potansiyeline sahip olmaktadır. Merkezî ulus-devlet anlayışını tehdit eden bu toplumsal gerilimlerin uzlaşmacı ve demokratik yollarla çözümünü İran'ın geleceği açısından kritik önem taşımaktadır (Eroğlu, 2016: 35).

¹⁹⁷ Gallup Araştırma Şirketi'nin tahminleri, İranlıların yıllık gelirlerinin %4,5'ini makyaj ve kişisel bakım ürünlerine harcadıklarını göstermiştir. İranlıların yıllık gelirlerinin %2'sini kültürel faaliyetlere ayırdığı göz önünde bulundurulduğunda, kişisel bakıma verilen önem daha net görülecektir (T.C. Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2019: 4, 5)

¹⁹⁸ Kahraman (2013: 248) İranlı kadınların çeşitli refleksleri/ eylemleri ile İran Devleti'nin yaratmaya çalıştığı sun'î kadın imgesinin ötesinde toplumsal yapı içindeki; konumu, rolleri, beklentileri, özlemleri ile gerçek durumlarını ortaya koymaya çalıştıklarını belirtmektedir. Caddelere çıkıp eylemlere katılmasalar da saçlarını tamamen örtmemeleri veya kuralları zorlayan kıyafetler giymeleri sessiz ama görünen bir direniş onlar için, "İranlı kadınların durumu "halet-i muvakkat/geçici durum" olarak adlandırılabilir. Zorunlu olarak örtülen başörtüsünü özellikle genç kuşak kadınların "düştü düşecek gibi örtmesi"; "bu örtü benim seçimim değil geçici bir durum her an düşebilir" mesajını vermektedir. "Halet-i muvakkat" İranlı kadınların baskının/şiddetin/zorun ürünü olan bu durumu kabullenmediği ve bu duruma direniş gösterdiği anlamına gelmektedir..."

2.4. Ekonomik Yapı

İslam Devrimi İran'ın siyasal ve toplumsal yapısıyla birlikte ekonomik yapısında da Köklü değişimlere neden olan 1979 Devrimiyle birlikte ekonomik alana da İslami rejim ve rejimin yeni aktörleriyle özdeşleşen devlet hâkim olmuştur. Kapital sisteme karşıtlık temelinde kurulan İslami ekonomide, kendine yetebilme anlayışı temelinde büyüme ve gelişme için gerekli ihtiyaçların karşılanması esastır. İran halkına eşit ve adil ekonomik fırsatlar sunmak, işsizliği azaltmak ve halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak rejimin öncelikli görevidir (Okyar, 2018: 21, 22).

İran'da ekonomi politikalarının belirlenmesinde Cumhurbaşkanının yetkili kılındığı görülmektedir. Hükümet ve meclis dışında; genel ekonomi politikalarını belirleyen Yüksek Ekonomi Konseyi, para politikasını yöneten İran Merkez Bankası, dinî lidere bağlı ve kendi özel programları olan ve ekonominin önemli bir kısmını kontrol eden devrimci ve dinî vakıflar ile ticari hayatı büyük ölçüde kontrol eden ve muhafazakâr kanatla yakın ilişkileri olan geleneksel pazar/özel sektör, İran ekonomisinde etkin olan temel aktörlerdir (Sinkaya, 2011: 41, 42, 43). İran'da ekonomiyi etkileyen/belirleyen temel unsur siyaset mekanizması olup, siyasi rejimin ve iktidarların tüm zayıflık ve sorunları ekonomik yapıya yansıtarak onu da istikrarsızlaştırmaktadır.¹⁹⁹

İran İslam Cumhuriyeti ekonomisinde devletin rolü ciddi boyutta olup mali harcamaların yaklaşık %80 'i devlet ile devlete ait işletmeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Devrim ideolojisinin temel aktörlerinden olan İslami Devrim Muhafızları (Pâsdârân) ve Bonyadlar (Bûnyâdlar/dini vakıflar), sahip oldukları politik ve ekonomik kaynaklarla ciddi ölçüde devlet tekelleri oluşturmuşlardır (Berber, 2013: 64, 66-67). Günümüzde İran'ın en büyük otomotiv sanayii üretiminden, dev üretim fabrikalarına kadar çok sayıda sektörde faaliyet gösteren Bonyadlar, yurt dışında da yaptıkları yatırımlarla ülkenin en etkili ekonomik aktörleri hâline gelmişlerdir (Dilek, 2011: 30). Devlet işletmelerinin sahip olduğu geniş tekeller, ülke ekonomisinin yalnızca %20'sini oluşturan özel sektörün serbestçe hareket etmesini ve gelişmesini engellemektedir.

2019 yılı itibarıyla GSYİH'sı 484 milyar dolar olan İran ekonomisi 2019 yılında %6 oranında küçülmüştür (Tablo.3). 2019-2020 arası ilk 9 aylık gayri safi yurt içi hâsıla büyüme oranı %-7,6 olup, İran-Irak savaşı sonrası görülen en kötü oran olarak İran tarihine geçmiştir. Düşüşün ciddi oranda azalacağı

¹⁹⁹ İran; Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün Yolsuzluk Endeksi'ne göre 180 ülke arasında 138., Heritage Vakfı'nın Ekonomik Özgürlük Endeksi'ne göre 180 ülke arasında 155., Dünya Bankası'nın İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde ise 190 ülke arasında 128'inci sırada yer almaktadır ("Dünya Bankası, "İran Ekonomisi Kötüye Gidiyor", 2020)

tahminlerini, ABD'nin yaptırımlarını arttırması ve İran'ı da ciddi biçimde sarsan 2020 yılında beklenmedik şekilde ortaya çıkıp küresel düzeyde yayılan covid-19 virüs salgını, boşa çıkarmıştır. Salgının ekonomik etkileri zamanla ortaya çıkacak olsa da şu an itibarıyla bile durumun kritik bir noktada olduğunu söylemek mümkün. Nitekim bu süreçte virüs salgını nedeniyle İran'da beş bine yakın insan hayatını kaybetmiş bulunmaktadır (Milliyet, 14.04.2020).

Tablo 3. İran'ın Temel Ekonomik Göstergeleri

	Birim	2016	2017	2018	2019*	2020*
GSYİH (Cari Fiyatlarla)	milyar \$	404	430	452	484	495
Kişi Başı Gelir (GSYİH-Cari Fiyatlarla)	Dolar	5.026	5.289	5.491	5.820	5.890
GSYİH Büyüme (Sabit Fiyatlarla)	%	12,5	3,7	-3,9	-6	0,2
Enflasyon (Tüketici Fiyatları Ort.)	%	9	9,6	31,1	37,1	31,7
İşsizlik/İşgücü	%	12,4	11,8	13,8	15,4	16,1
Toplam Tasarruf/GSYİH	%	37,5	39,5	42,6	38,5	37,1
Toplam Yatırım/ GSYİH	%	33	35	38	38	37
Toplam Kamu Borcu/GSYİH	%	47	39	33	30	27
Cari İşlemler Dengesi	milyar \$	16	16	19	-1,8	-3,1
Cari İşlemler Dengesi/GSYİH	%	4	3,8	4,3	-0,3	-0,6

Kaynak: (T.C. Ticaret Bakanlığı a, 2020)

*IMF Tahmini

Rezervlere sahiplik açısından dünya sıralamasında petrolde dördüncü, doğalgazda ikinci sırada yer alan İran ekonomisinin genel olarak yer altı kaynaklarına bağlı, doğal kaynak temelli bir ekonomiye dayandığı görülmektedir (Öztürkler, 2012: 87). İran ekonomisinin temelini oluşturan petrol ve doğalgaz aynı zamanda ihracatının da temel kalemini oluşturmaktadır (Dilek, 2011: 28-29). Bunun yanında 2000-2014 yılları arasında petrokimya ürünleri de İran'ın petrol ve doğalgaz dışı ihracatının yaklaşık yarısını oluşturmaktadır (Doğan ve Alizadeh, 2020:171). Doğal kaynaklara bağımlı yapısı İran ekonomisini, doğalgaz ve petrol fiyatlarının düşmesi ya da yükselmesi karşısında kırılganlaştırarak dış etkiye ve istikrarsızlığa açık hâle getirmektedir.

İran'a uygulanan ambargolar İran ekonomisini ciddi düzeyde sarsmaktadır. 1980'li yıllardan bu yana ABD²⁰⁰, 2006 yılından itibaren BM, üye

²⁰⁰ İslam devrimi sonrasında 1979 yılında ABD'nin Tahran Büyükelçiliğini işgal eden bir grup İranlı öğrenci, elçilik görevlilerini 444 gün rehin almışlardır. Bu olay iki ülke arasında yıllarca sürecektir çatışma, yaptırım ve ambargolara yol açmıştır. Ağustos 1997'de ABD vatandaşlarının İran ile olan her türlü ticaret ve yatırım ilişkilerini kısıtlama kararı almıştır. Günümüzde ABD başkanı Trump İran ile ilişki kuran, Çin başta olmak üzere Rusya, Türkiye ve AB gibi birçok ülkeye ticarî yaptırımlar uygulama kararı da almıştır. Bu yaptırımlar hem hedef alınan ülkeleri hem de küresel ticareti olumsuz yönde etkilemiştir (Özbe, 2019:100).

ülkelerine, 2007 yılından itibaren de AB, üye ülkelerine İran ile özellikle ekonomik ve askerî ilişkilere dair birtakım yasaklar koymuştur (Yanar, 2015: 90). Yaptırımlar sonucunda İran ekonomisi gelişme ve istikrar açısından büyük sıkıntılar yaşamaktadır (Dilek, 2011: 28-29). İran ekonomisi ambargoların etkisiyle küçülerek özellikle petrol ve doğalgaz ihracatında büyük düşüş meydana gelmiştir (Eroğlu, 2016: 23-24).

İran 1989'dan itibaren kendine yetme politikasından vazgeçmiş, ülke ekonomisini iyileştirme ve kalkındırma amacıyla pragmatik bir yaklaşım benimseyerek ticari ve iktisadi hayatı kısmen özelleştirmeye başlamıştır. 1998 yılından itibaren özel bankalara izin verilmeye başlanmıştır (Sinkaya, 2011: 41,42). Bazı kamu şirketlerinin de özelleştirilmesi planlanmış, serbest ticaret bölgeleri kurulmuştur. 1993'te başvurmasına rağmen Dünya Ticaret Örgütü'ne hâlâ üye olamayan İran'ın bu durumu Türkiye ve komşu ülkelerle iş birliği yapmasını zorlaşmaktadır (Özbey, 2019: 120).

Üretim faaliyetleri göz önüne alındığında tarım alanında İran'ın ürettiği temel tarımsal ürünlerin; buğday, şekerpancarı, arpa, pirinç, şeker kamışı, şam fıstığı, keten tohumu ve çay olduğu görülmektedir. İran şam fıstığı ve safran -%90- üretiminde dünyanın birinci sırada gelen üreticisidir (T.C. Ticaret Bakanlığı c, 2020). Ayrıca Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın en büyük süt üreticisidir. Kümes hayvancılığında da payı gittikçe artan İran, deniz ürünlerinde ise Hazar'dan elde ettiği havyarla dünya pazarında önem kazanmaya başlamıştır (Zorlu ve Erdal, 2014: 30).

İran ihracatının %85'ini ham petrol, %12'sini de petrokimya ürünleri oluşturmaktadır. İthalatın %3'ü petrol dışı hammaddeler, çeşitli madenler (bakır, alüminyum, çinko, krom, demir), otomotiv, yaş sebze ve meyve, halı ve kuruyemiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı a, 2020). İran pazarına ABD dışındaki diğer ülkelerin birçok ürününün hâkim olması İran Devrimi'nin yabancı tahakkümüne karşı yapılan bir devrim olma özelliğinin sorgulamaya açılmasına neden olmuştur (Berber, 2013: 65).

Tablo 4. Türkiye-İran Dış Ticaret Değerleri (1.000\$)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2015	3.663.760	6.096.242	9.760.002	-2.432.482
2016	4.966.176	4.699.777	9.665.953	+266.399
2017	3.259.270	7.492.104	10.751.374	-4.232.834
2018	2.393.608	6.931.257	9.324.865	-4.537.649

Kaynak: (T.C. Ticaret Bakanlığı a, 2020).

Türkiye'nin²⁰¹ İran ile 1996 yılında 1 milyar dolar civarında olan dış ticaret hacmi, 2018 yılında 9,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Tablo 4), (T.C. Ticaret Bakanlığı a, 2020). 2016 yılında ABD yaptırımlarının kaldırılmasıyla 2017'de Türkiye en çok İran'dan petrol ithal etmiş, boru hattı üzerinden de doğal gaz alımı yapmıştır (Özbey, 2019: 113, 114). İran'dan petrol ithal eden diğer ülkelerin başında Çin, Hindistan, Japonya, Türkiye, Güney Kore, İtalya, Birleşik Arap Emirlikleri ve Tayvan gelmektedir. Bu ülkeler ABD'nin yaptırımlarından ve uğrayacakları zararlardan çekinerek İran'dan petrol alımlarını azaltma yoluna gitmiştir (Çakır, 2018: 17).

İran kendine ait otomobil markasına sahip olup yerli üretim yapan ülkelerden birisidir. Khodro, Pars Khodro ve Saipa olmak üzere üç yerli otomobil markası bulunmaktadır (Euronews, 2019). Ayrıca İranlı otomotiv üreticisi SAIPA ile MAPNA Grubu arasında imzalanan protokolle, elektrikli ve hibrit araçların üretileceği de açıklanmış, ilk elektrikli şarj istasyonu da 2019 yılı Mayıs ayında hizmete açılmıştır. İran üretimini 2016 yılında otomotiv üretimini %19 arttırarak dünyada 18. Sıraya yükselmiştir (Yılmaz v.d, 2017: 689), (T.C. Ticaret Bakanlığı d, 2020).

Siyasi rejime hâkim olan aktörlerin etki ve denetimiyle ekonomik alanda kurulan eşit olmayan güç ve paylaşım ilişkileri, ekonominin etkinliğini, verimliliğini ve gelir dağılımındaki adaleti olumsuz yönde etkilemektedir. Ekonominin kötü ve ağır sonuçlarına; ayrıcalıklara sahip olmayan, mavi ve beyaz yakalı işçiler, gençler ve alt-orta gelir grubuna dâhil olan halkın büyük bir çoğunluğunu oluşturan kesim maruz kalmakta, kötü yönetimin maliyeti onların sırtına yüklenmektedir. Nüfusun gelir durumuna göre sosyoekonomik dağılımına bakıldığında nüfusun %63'ünün alt-orta sınıfa dâhil olduğu görülmektedir. İran'da hane halkının tüketim gücünün son 10 yılda %17 aşındığı tahmin edilmektedir (Tablo 5). (TC. Ticaret Bakanlığı a, 2020). Suudi Arabistan'dan sonra Orta Doğu bölgesinde en yüksek gelir eşitsizliğine sahip ikinci ülke İran olup, gelir eşitsizliğinin kır ve kent arasında daha da keskin olduğu görülmektedir (T.C. Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 10.03.2019: 3).

İran'ın kronikleşen sorunlarının başında; istihdam, işsizlik sorunu ve yeterli iş imkânlarının oluşturulamaması gelmektedir. 2019 yılı verilerine göre İran'da istihdam oranı %39,6 tarımda %17,1, sanayide %32,9, hizmet alanında %50 olup işsizlik oranı da %10,6'dır. 15-24 yaş arasındaki genç işsizlik oranının yaklaşık %26 ile daha da yüksek olduğu görülmektedir. 15 yaş üzeri üniversite mezunu işsizlik oranının ise %17,4 olduğu görülmektedir.

²⁰¹ Türkiye petrol ve doğalgaza sınırlı miktarda sahip olduğu için petrolün %93'ünü, doğal gazın da %99'unu ithal etmekte olup enerji konusunda dışa bağımlı bir ülkedir (T.C. Ticaret Bakanlığı a, 2020).

Tahran Polis İdaresi'nin Tahran'daki evsizlerin %6'sının üniversite mezunu olduğunu belirten verileri bu sorunun kritik boyutunu gözler önüne sermektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı a, 2020). Ayrıca ülkedeki çalışanların 1/3'ünün kayıt dışı istihdam edildiği, ülkedeki sigorta sisteminin ise nüfusun %65'ini kapsadığı görülmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı a, 2020), (AMAR, 2020). Yaşam fırsatlarının eşitsiz dağılımı; İran'da ekonomik, siyasal ve toplumsal istikrarsızlığı tetikleyici unsurların başında gelmektedir.

Tablo 5: İran'da Sosyoekonomik Sınıfların Dağılımı

Sosyoekonomik Segment	Tanımı	Yüzde (%)
A	Sosyal elit tabaka, soylu aileler, serveti en az 2-3 nesilden A gelenler, büyük sanayiciler, üst düzey yöneticiler ve ünlü serbest meslek sahiplerinden (doktor, avukat) oluşur.	2
B	Yeni zengin olan bu grup, özel sektör yöneticileri, gazeteci, yazar, kamu üst düzey yöneticileri ve orta-büyük esnaftan oluşur.	6
C1	Profesyonel meslek sahipleri ve yöneticilerinden oluşan bu 1 grup C2 ile beraber ülke genelinin büyük bir bölümünü oluşturur.	29
C2	Beyaz yakalı çalışanlar (memurlar ve işçiler) ve küçük iş sahiplerinden (esnaf) oluşur.	27
D	Mavi yakalı çalışanlar, kalifiye ve yarı kalifiye işçilerden oluşur.	34
E	Kalifiye olmayan işçiler, vücutları ile çalışanlar (tarım işçileri, hamallar vb.), küçük esnaf ve işsizlerden oluşur.	2

Kaynak: (TC. Ticaret Bakanlığı a, 2020).

İran'da her ne kadar 1990'lı yılların sonundan itibaren ekonomide liberalleşme hamleleri atılmaya, özelleştirme teşvik edilmeye özellikle yabancı yatırımcılar ülkeye çekilmeye çalışılsa da tüm bu hamleler, siyasal ve ekonomik alanda gücü elinde tutan muhafazakâr kesimin statükosunu koruma refleksiyle işlevsiz kalmaktadır. Mevcut islami rejimden rant sağlayan kesim ekonomide; liberalleşmeye ve yenileşmeye, ekonomik çıkarların ve gücün paylaşılmasına, serbest ve özgür, rekabete dayalı bir piyasanın kurulmasına engel oluşturmakta, İran ekonomisinin istikrarsızlaşmasına, gelir dağılımındaki adaletsizliğin keskinleşmesine neden olmaktadır.

2.5. Öne Çıkan Özellikler

İran, tarihsel yolculuğunda bünyesinde biriktirdiği; özgün, yaratıcı ve dikkat çekici birçok unsuru yerelden evrensel taşıyıp, çeşitli alanlarda dünyada iz bırakmıştır. İran'ın öne çıkan özelliklerinden biri Şiiilik açısından kutsal sayılan yerlere ve etkinliklere ev sahipliği yapması olmuştur. İran Şiiiliğinde kutsal günlerden biri olan Kerbela ve civarı matem günlerinde her yıl binlerce Şii tarafından ziyaret edilmektedir. Bir tür inanç turizmi olarak da nitelendirilebilecek bu dinsel ziyaretler sadece Kerbela'yı değil aynı zamanda Necef, Kâzımeyn, Sâmerrâ ve Meşhed'de bulunan türbeleri de kapsamaktadır. İran'da yaklaşık 70 bin türbe ve kutsal mekân bulunmaktadır ve bunların çoğunluğu Şii imamları ve onların ailelerine aittir. İran'ın, Şii kutsal mekânlarının inanç turizminin bir parçası olmasının dışında siyasi ve ekonomik olarak da dikkat çekici özellikler taşımaktadır. (Birdal, 2013: 68).

Pers kültürüne ait yeni gün anlamına gelen Nevruz kutlamaları, uluslararası kutlanan bir ritüel hâline gelmiş ve BM tarafından Nevruz dinî olmayan bayramlar statüsüne alınmıştır. Bir Pers bayramı olarak kabul edilen nevrüz; Türk, Kürt, Ermeni, Beluci, Fars başta olmak üzere çok etnikli, kalabalık bir halkın yaşadığı bir coğrafyada etkisini hâlâ gösteren, İran'a kültürel yumuşak güç unsuru olarak geniş bir alan sunan zenginliklerinden birisi olarak tüm dünyaya yayılan bir nitelik sergilemektedir (Üstüntaş, 2016: 70).

İran'da; teokratik rejim ve ABD'nin ambargo ve yaptırımlarına rağmen belirli spor dallarında dünya çapında başarılar imza atmakta ve adını duyurmaktadır. İran özellikle; tekvando, güreş, halter gibi branşlarda dünyada söz sahibi bir ülke konumunda olup bu dallar futboldan daha çok rağbet görmektedir.²⁰² Sadece 2019 yılında; İtalya'da düzenlenen üniversiteler yaz spor oyunlarında tekvando erkekler takımı, Amman'da düzenlenen tekvando şampiyonasında millî takım, Rusya'da düzenlenen tekvando müsabakalarında da genç kadınlar dünya birincisi olarak İran art arda şampiyonluklar kazanmıştır²⁰³ İranlı Teknik Direktör Rıza Mehmandust

Uluslararası Tekvando Federasyonu tarafından 4. kez 2016'da en iyi tekvando antrenörü seçilmiştir²⁰⁴ Güreşte de benzer şekilde başarılı olan İran güreş takımı en son 2020 şubat ayında Hindistan'da düzenlenen Asya Serbest Güreş Şampiyonası'nda birinci olmuştur.²⁰⁵ İran futbol millî takımı; 1968, 1972 ve 1976 yıllarında Asya Kupası'nı kazanmıştır²⁰⁶. 2012 Yaz Olimpiyatlarında da futbol-

²⁰² (Skorer, 30.08.2012).

²⁰³ (Pars Today, 11.08.2019).

²⁰⁴ (Mehr Haber Ajansı, 12.12.2016).

²⁰⁵ (IRNA, 32.02.2020).

²⁰⁶ (TRT Spor, 6.01.2019).

cular 12 madalya alarak ülkesini 17. sıraya taşımıştır (Üstüntaş, 2016: 73). İran'ın bir de kadın futbol takımı var ama maçlarından ziyade magazinsel içerikli haberler nedeniyle hakkında sağlıklı bir bilgiye ulaşılamamıştır. Unutulmaya yüz tutsa da UNESCO tarafından 2010'da "İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası" listesine alınmış kadim bir spor dalı olan Zurhane erkeklere özgü bir spor olup, İran'ın ulusal kimliği için bir sembol olmanın yanı sıra kahramanlık ve bilgeliğin öğretildiği bir spor dalı olarak bilinmektedir.²⁰⁷

"Kadim İran sanatı" olarak literatüre geçen çok geniş yelpazeye sahip sanat dallarında İran, kendine has tekniklerin ve eserlerin ortaya çıktığı bir coğrafya olma özelliği taşımıştır. Resim, çini, minyatür, hat, halı, kilim desen ve tarzları, el yazmalarından resimli öykü yazıcılığına, edebiyat özellikle şiir, tiyatro, sinema ve daha birçok dalda İran dünyaya özgün eserler ve katkılar sunmuştur. İran minyatür tarzı ve eserleri dünyada dikkat çeken sanat eserleri arasında yer almaktadır (Shahmari, 2014: 2). Zengin bir kültüre ev sahipliği yapmış olan İran çok değerli isimler ve eserlerle dünya edebiyatında da saygın bir yer edinmiştir. Önde gelen örneklerinden biri, 12. asırda Fars topraklarında doğup dünya çapında üne sahip âlim ve filozof olan rubaileri ve edebi yönü ile tanınan Ömer Hayyam'dır (Çalka, 2015: 30, 38). Amerikalı şair James Russell Lowell'ın rubailerini "Fars denizinde yetişen düşünce incileri" olarak tanımladığı Hayyam, Fars edebiyatında özel bir yere sahip olup susmak zorunda olan birçok şair ve düşünürün de sesi olmuştur (Pars Today, 17.05.2016). İran'da şiir ve roman çoğu zaman direnişin sembolü olmuştur. Büyük şairlerden Niyma Yusiç, Söhrab Sepehri ve büyük romancıardan Sadık Hedayet ve Huşeng Golşiri gibi isimler ardlarından gelen şair ve yazarların yollarını aydınlatmışlardır. Büyük bir şair olması yanında devrimci bir harekete önderlik eden ve hak ve özgürlüklerini kazanmak için cesurca mücadele eden Fatma Begüm Baragani (1814-1852) bu eylemleri nedeniyle 1852'de idam edilmiş bir kadındır. 1967'de sonlanan kısacık hayatına, şiiriyle sömürgeci dayatmalara karşı çıkış, İran kadınının özgürlüğü ve varoluşu için mücadelesini sığdıran büyük kadın şair Furuğ Feruhzad'ı ve çağdaş İran sinemasına adım atışını da anmak gerekir (Kanat, 2006: 23-24).

Şiir ve edebiyat alanında sahip olduğu köklü gelenek İran'da sinemaya da yansımıştır. İslam devrimi sonrası teokratik yasakların zihinleri tutsak ettiği bir hayatta, bu yasakları aşabilmek için yaratılan kaçamaklar ve yasakları aşma çabası ciddi düzeyde bir kıvraklığa neden olmuştur. İranlı yönetmenlerin sahip olduğu bu kıvraklık batının hayran olup tanımlayamadığı bir özgünlüğü yaratmıştır (Canoğul, 21.01.2018). Bu özgünlük aslında harekettir, İran'da fiziksel olarak yaşanamayanlar, yasakların getirdiği zorunlu hareketsizlik, suskunluk hâli, zihinsel kurgular sonucu sinemayla devinime

²⁰⁷ (Salari, 25.07.2018).

dönüşmektedir. İranlı yönetmenler yasakları hükümsüz kılan, yaratıcı bir dil ve üslupla düşüncelerini izleyicilerine aktarmışlardır. Hem teknik açıdan hem de sanatsal açıdan bağımsız bir kültürel kimlik kazanmış olan İran sineması, uluslararası alanda dünyanın en yaratıcı sinemalarından biri olarak kabul edilmekte ve İranlı yönetmenlerin filmleri uluslararası festivallerde gösterilerek büyük başarılar imza atmaktadır (Berber, 2011: 136-137).

Birçok felsefi düşünce ve ekolle de iç içe geçmiş kadim bir kültüre ve medeniyete sahip İran, dünya düşünce tarihine çok önemli katkılar sunmuştur. Felsefesini "Hikmet-i Maşriki" (Doğu bilgeliği) olarak belirten Batı'da Avicenna olarak tanınan hekim İbn-i Sina (930-1037) hem İran'ın hem de dünyanın felsefi düşüncesinde önemli bir yer tutmuştur (İşimtekin, 2009: 221). Ortaçağda Aristo'nun en büyük yorumcusu kabul edilen İbn Rüşd (1126-1198) İran felsefi düşüncesinde zirve noktalardan birini oluşturmaktadır. İran'da önde gelen diğer filozoflar içinde; el-Birunî, Şeyhu'l-İşrak Şihabuddin Suhreverdi ve Molla Sadra'nın isimleri sayılabilir. İran'da felsefi düşüncenin gelişimiyle ilişkili bir dikkat çekici bir tespit İran halkının güncel felsefi problemlere karşı yüksek düzeyde ilgi duyuyor olmasıdır (Öçal, 2016: 49, 51, 60).

Evrensel müzik kültürü ve tarihi içerisinde İran müziği ve sanatçılarının da özel bir yeri olmuştur. Müzisyenlerin imparatorluk sarayında önemli makamlarda bulunduğu yüksek bir müzik kültüründen gelen İran müziği, sahip olduğu heterojen dokunun etkisiyle yüzyıllardır çok farklı müzik kültürlerini harmanlayarak yarattığı kendine özgü etnik tınısıyla dikkat çekmiştir (Çakmak, 2018: 126). Her alanda olduğu gibi kültürel hayatı da baskı altına almaya çalışan 1979 İslam Devrimi, her ne kadar İran müziğini yasaklamaya, sınırlandırmaya çalışmışsa da icra edilen müziği de müzik severlerin müziğe olan hayranlıklarını da yok edememiştir. En azından devrime kadar üretilen müzikler etkisini ve önemini hiç yitirmemiştir. İran halkının, "popun diva"sı olarak kabul ettiği Googoosh adı ile tanınan Azeri kökenli Faegheh Atashin'in şarkıları, tüm yasaklara ve baskılara rağmen bugün bile eski kuşakla birlikte yeni kuşağın da dilinden düşmemektedir. Albümü hâlen en çok satılan sanatçıların başında gelmektedir. Hayranlarının gönlüne taht kurmuş olan Googoosh İran müziğini ileri taşıdıkça, ünü de ışık hızıyla yayılmış, tüm toplumu müziğiyle etkilemenin yanında kadınlara toplumsal alanda da rol model olmuştur. İslam devrimi sonrası çok küçük yaşlardan itibaren şarkı söyleyerek sahneye çıkan Googoosh'un sahneye çıkması ve şarkı söylemesi yasaklanmış ayrıca ülkesindeki diğer tüm kadınlar gibi hicab takmaya mecbur edilmiştir. Teokratik yönetimin baskı ve yasakları birçok sanatçının ülkeden ayrılmasına neden olmuş olsa da Googoosh evini, yuvasını terk etmeyerek 20 yıl boyunca sessiz kalmıştır. Bu suskunluğunu 21 yıl sonra menajerinin yönlendirmesiyle, Kanada'dan Dubai'ye kadar farklı ülkelerde düzenlemiş olduğu konserler

dizisi ile bozmuştur, Googoosh İran dışındaki hayranlarıyla ve yeni nesille buluşarak yıllar sonra müziğini İran dışında da olsa tekrar icra edebilmiştir. 2000 yılında Chicago Tribune'den Amerikalı bir gazeteci, Elvis nasıl bir etkiye sahipse Googoosh'un da o etkiye sahip olduğunu ifade ederek Googoosh'un ülke sınırlarını aşan etkisine dikkat çekmiştir (Chicago Tribune, 7.7.2000).

İran'ın; 22'si kültürel ve 2'si doğal olmak üzere, toplam 24 varlığı Unesco'nun dünya miras listesine girmiştir. İran Ermenileri Manastırı Topluluğu (Batı ve Doğu Azerbaycan eyaletlerinde), Fars/Acem Bahçesi (İran'ın çeşitli bölgelerinden seçilen 9 bahçe) ve Yezidilerin tarihi şehri (İran platosunda) listede yer alan başlıca kültürel varlıklar iken Lut Çölü ve İran'ın Kuzey Ormanları/Hazar Hyrcanian listede yer alan doğal varlıklardır (Unesco Iran (Islamic Republic of), 2020).

İran uzay teknolojileri alanında da ciddi düzeyde çalışmalar yapmakta olup en son 22 Nisan 2020 tarihinde başarıyla fırlattığı yörüngeye giren ilk askerî uydusu ile önemli bir gelişme kaydetmiştir. Sivil ve askerî birçok uzay programına yönelik araştırma projeleri yürüten İran ayrıca nükleer programı ve hassas güdümlü füze projesi bağlamında askerî gücünü hızla artırma çabalarıyla dünyanın dikkatini üzerine çekmektedir (Loui, 27.04.2020).

3. ÜLKENİN SİYASAL SİSTEMİ

Farklı ve kendine özgü birçok unsuru bünyesinde barındırmasıyla evrensel olarak kabul edilen çok sayıda siyasi kavram, kurum ve kuramın, İran'daki siyasi sistemi tanımlama ve değerlendirme noktasında yetersiz, etkisiz ya da hükümsüz kaldığını söylemek mümkündür. Nev'i şahsına münhasır yapısıyla İran; bilimsel ve tarafsız değerlendirme yapma, özellikle mevcut siyasi sistemi tanımlama, betimleme ve okuma noktasında araştırmacıları zorlayan kimi çatışma ve çelişkilere yol açmaktadır. Akademik bir bakış açısıyla tarafsız değerlendirmeler yapabilmek için yüksek düzeyde çaba sarf etmek gerekmektedir.

Günümüzdeki siyasi sistemler Heywood (2015: 334, 343) tarafından; Batı poliarsileri, yeni demokrasiler, Doğu Asya rejimleri, İslami rejimler ve askerî rejimler olarak sınıflandırılmıştır. İran İslam Cumhuriyeti, karmaşık yapısıyla bugüne dek yapılan çalışmalarda çok farklı şekillerde tanımlanmaya çalışılmıştır. Teokrasi, teokratik cumhuriyet, seçimli otoriterlik, demokratik teokrasi, oligarşik teokrasi, dinî tiranlık ve "mollakrasi/molla rejimi gibi kavramlarla adlandırılmıştır (Kanadıkırık, 2019: 146), (Kurum 2017:1). 2500 yıl Şahlık rejiminin hâkimiyetinde mutlak monarşi ile yönetilen İran 1979 yılında Humeyni önderliğindeki güçler tarafından İslam Cumhuriyeti'ne dönüştürülen teokratik bir ülkedir. İran siyasi İslamcılarının devrim yoluyla iktidara geldiği ilk ülke olmuş ve islami rejimler kategorisine girmiştir (Sinkaya, 2011: 3, 19).

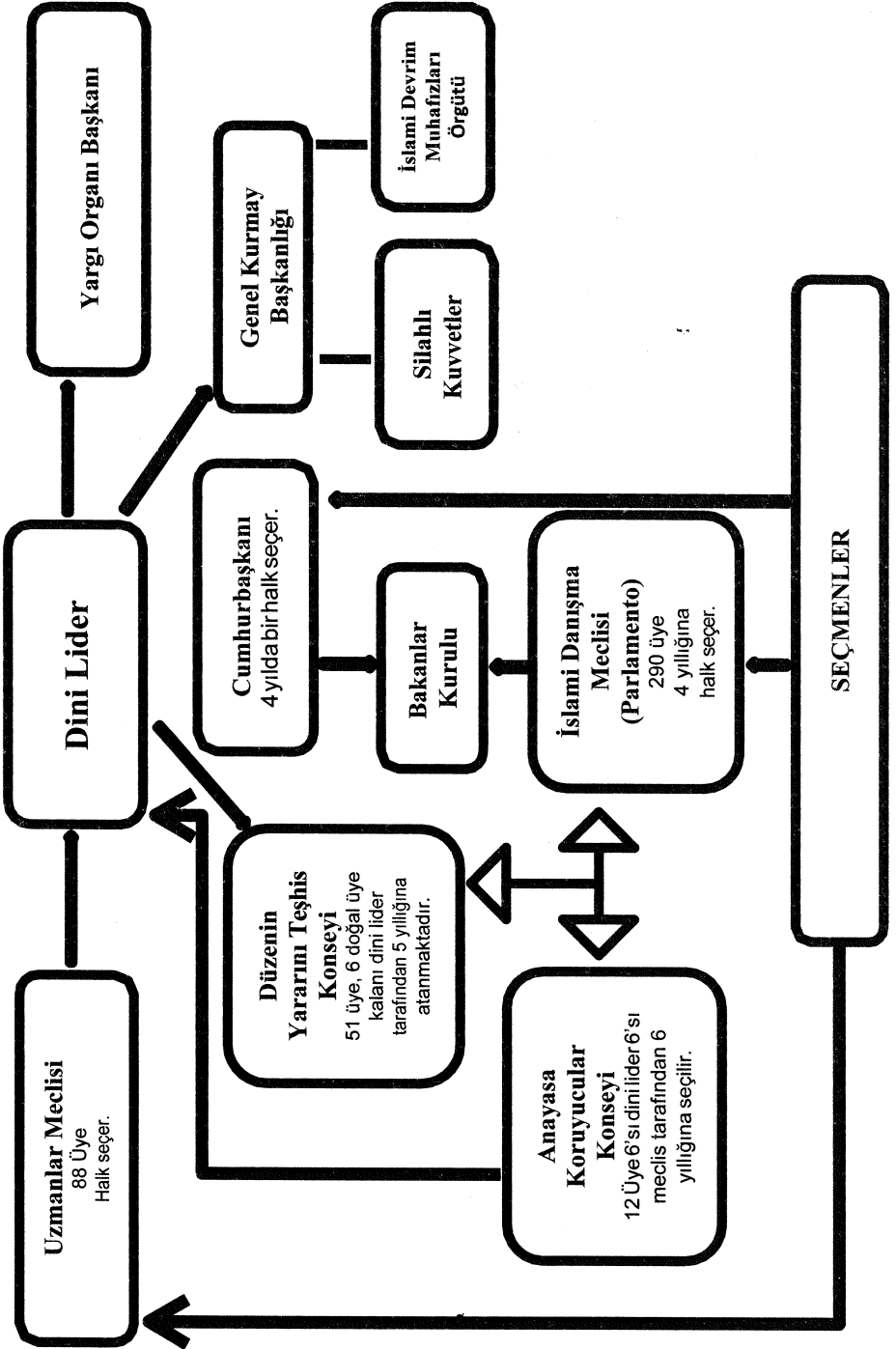
İran'da kabul edilen anayasa ile demokrasi ve teokrazi, insan hakları ve ilahi haklar, Fransız Cumhuriyeti sistemi ile velayet-i fakih sistemini kapsayan karma düzen ortaya çıkmıştır (Abrahamian, 2009: 220)²⁰⁸. İran halkı, kendisini Şah'tan kurtardığını düşünürken Humeyni ve taraftarlarının oluşturduğu genelde monolitik -yer yer oligarşik bir rejimle, hızla ve yaygın biçimde İslamleşme süreci ile karşı karşıya kalmışlardır (Onat, 2013: 235). Velayet-i fakih düşünce ve pratiğiyle din adamları sınıfı tam anlamıyla siyasi-sosyal bir sınıfa dönüşmüş, yeni anayasa gereği, siyasi önderlik pozisyonları da ulemanın/din adamlarının eline geçmiştir. Beşiriye (2009: 106, 174-175) İran'ı ideolojik devlet olarak adlandırmış; fikrî çoğulculuğu engelleyen, siyasi katılımı kısıtlayan, oligarşik, karizmatik ve geleneksel meşruiyeti yasal ve bürokratik meşruiyete egemen kılan, siyasi patrimonyalizme dayalı bir yapı özelliği taşıdığını ifade etmiştir. Temsile dayalı, seçimli ve anayasalı bir cumhuriyet söylemine karşın tüm seçimlerin kimlerin seçime girip aday olabileceğine karar veren ulemeden oluşan bir karar merciinin olması (Anayasa Koruyucular Konseyi) İran siyasi ve dinî müesses nizamının oligarşik bir yapı taşıdığını göstermektedir. Nitekim rejimin kendini korumak amacıyla kurduğu istihbarat örgütlerinden özellikle VEVAK, rejimin kendine tehdit olarak algıladığı kişileri/grupları ve muhalifleri sindirmek üzere kullandığı temel baskı ve zor aygıtlarından birisi olmuştur (Çelikdönmez, 14.07.2017), (Balkan ve Tiryaki, 2014: 98). Nitekim Ekonomist Dergisi'nin 165 ülkenin ele alındığı 2019 yılı endeksinde İran 151. sırada yer alarak otoriter rejime sahip ülke konumunda değerlendirilmiştir (The Economist Intelligence Unit, 2019:13, 37). En tepede dinî lider ve her şeyin asli sahibi ruhban sınıfın hâkim olduğu devlet ile ona itaat etmek, hizmet etmekle yükümlü yurttaşlar topluluğunun olduğu yerde cumhuriyet, kurucu unsurlarından yoksun bırakılmış demektir. Cumhuriyet özgür bireyin devletine yurttaşlık bağı ile bağlı olduğu ve egemenliğin kaynağında yer aldığı bir yönetim biçimidir (Canıklıoğlu, 2007: 188). Mevcut yapılanma ve katılım mekanizmaları dikkate alındığında İran'da gerçek cumhuriyetin varlığının tartışmalı veya demokratik olmayan cumhuriyet olduğunu belirtmek mümkündür.

3.1. Devletin Yapısı, Örgütlenme Biçimi

İran Fars ulusal kimliği merkezinde üniter bir devlet anlayışına sahip olmakla birlikte etnik merkezizetçiliğe karşı kimi etnopolitik çatışmaların olduğu da gözardı edilemeyecek bir gerçektir. İran'da güçlerin yürütmede birleştiği bir yapılanma söz konusudur (Tablo 6).

²⁰⁸ 8 yıl süren İran Irak savaşı da kutsal davada ulusal birlik bahanesiyle tüm muhaliflerin saf dışı edilmesine, islami rejimin ve ideolojik devletin güçlenerek pekişmesine yol açmıştır (Abrahamian, 2009: 220).

Tablo 6. İran'ın Siyasal Yapısı

3.2. Yasama ve Parlamento

İran'ı kendine özgü dinamikleri bağlamında açıklamaya çalışırken özcü bir yaklaşıma düşmeden, evrensel kavram, kuram ve standartları dik-kate alarak özellikle demokratik açıdan değerlendirmede hassas bir denge gözetmek zorunluluğu mevcuttur. İran siyasal sisteminin teokratik niteliğinin demokrasi anlayışıyla ciddi çelişkiler barındırdığı çok açıktır (Kılınç, 2008: 922). Zakaria (1999: 42) İran'ın illiberal demokrasiler arasında yer aldığını ifade etmiştir. İslam Cumhuriyeti anayasası halkın oylarıyla belirlenen tek kanatlı bir meclis İslami Danışma/Şura Meclisi öngörmüş olmakla birlikte, yetki ve işlevleri itibarıyla yasama organı içerisinde değerlendirilmesi gereken atanmışlardan oluşan iki kurum daha bulunmaktadır. Anayasa Koruyucular Konseyi ve Düzenin Yararını Teşhis Konseyi ile birlikte İran'da yasama organı üçlü bir mekanizma şeklinde işlemektedir (Taflioğlu, 2013: 104).

3.2.1. İslami Danışma Meclisi

İran'da yasama işlevi halkı temsil etmek üzere oluşturulan İslami Danışma Meclisi'ne (Meclis-i Hobregan'a) verilmiştir. Meclis, ulusal iradenin temsil edilmesi ve İslam Cumhuriyeti'nin meşruiyeti bakımından önem taşıyan bir siyasal kurumdur²⁰⁹(Koç vd., 26.02.2020). 290 üyeden oluşan İran İslami Danışma Meclisi²¹⁰ dört yıllığına doğrudan halk tarafından seçilmekte olup her seçim bir önceki dönem sona ermeden yapılmaktadır.²¹¹ İran milletvekilleri; şubat ve mart aylarında (dört yılda bir düzenlenen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden bir yıl önce) yapılan iki türlü doğrudan seçimlerle, bağımsız başvuruyla ve dar bölge çoğunluk sistemine göre seçilir (Ünlü, 1996: 52). İran'da klasik siyasi parti sistemi olmadığı için

²⁰⁹ İlk meclis, 1906 yılında Kaçar Şahı Muzaffereddin Şah tarafından meşrutiyetin ilanıyla Millî Şûra Meclisi adıyla kurulmuştur. İki yılda bir yapılan meclis seçimleri 1941 yılından itibaren dört yılda bir yapılmaya başlanmıştır. 1979 İslam Devrimi'ne kadar, 24 yasama dönemi geçiren Millî Şûra Meclisinin adı Devrim sonrası İslami Şûra/Danışma Meclisi olarak değişmiştir. Genel seçimlerin koşullarını belirleyen İslami Danışma Meclisi Seçimleri Kanunu 28 Şubat 1984'te onaylanarak yürürlüğe girmiştir (Koç vd., 26.02.2020).

²¹⁰ 1989 referandumundan itibaren meclisin üye sayısına her 10 yılda bir; toplumsal, coğrafi, siyasi ve diğer faktörler göz önünde bulundurularak en fazla 20 kişi eklenebilmektedir (Sinkaya, 2011: 36).

²¹¹ Seçmenler ile seçilecek temsilciler için aranan şartlar ve seçimlerin nasıl yapılacağı kanunla belirlenmektedir. Bir seçim bölgesinde milletvekili adayı seçilebilmek için o bölgede kullanılan toplam oyların en az dörtte birini almak gerekmektedir. Bu oran sağlanmadığı takdirde en çok oy alan iki aday arasında ikinci tur seçimleri yapılır ve basit çoğunluk ilkesi uygulanır (Sinkaya, 2011: 36).

seçilen milletvekili bağımsız hareket eder. Ayrıca dinî azınlıklar da toplam 5 üye Zerdüştî ve Museviler birer temsilci, Asurî ve Keldani Hıristiyanlar birlikte bir temsilci ve güneydeki ve kuzeydeki Ermeni Hıristiyanlar da birer temsilci ile mecliste temsil edilmektedirler (Sinkaya, 2011: 36).

16 yaşını doldurmuş, temyiz yeteneğine sahip her İran vatandaşı oy kullanma hakkına sahiptir. Adayların; İslam'a ve İslam Cumhuriyetine karşı inançlı olması (azınlıklar bu şarta tabi değildir), anayasa ve mutlak Velayet-i Fakihe bağlı ve sadık olması, İran uyruklu olması, son değişikliklere göre en az yüksek lisans derecesine sahip olması, yaşının en az otuz en çok yetmiş beş olması, koşullarını taşıması gerekmektedir. Yasa dışı örgütler, partiler, gruplar ve derneklere üye veya taraftar olmak, İslam Cumhuriyeti'ne karşı suç işlemek, kırbaça mahkûm edilmiş olmak (bu koşul siyasi mahkûmlar içindir), engelli olmak (görme, işitme ve konuşmaya yönelik), seçim bölgesinde adının kötüye çıkması gibi koşullar da milletvekili adaylarının taşınması gereken özelliklerin başında gelmektedir (Mokhtarpour, 2012: 115-116). Engelli bireylerin milletvekili olma hakkına sahip olmayışı demokrasi ve insan haklarına ciddi düzeyde aykırılık oluşturmaktadır.

Meclisin oluşması için yapılan seçimlerin denetim görevi İçişleri Bakanlığı ve özellikle Anayasa Koruyucular Konseyi tarafından gerçekleştirilmektedir.²¹² İran İslam Cumhuriyeti'nde seçimler düzenli ve sistematik bir biçimde yapılmaktadır. Fakat atanmışlardan oluşan Anayasayı koruyucular konseyinin seçime girecek tüm adayların başvurularını, rejime, dinî lidere bağlılık ve sadakatlerini esas alarak değerlendirmesi, demokratik seçimlerin adil ve özgür biçimde, rekabete dayalı olarak yapılması ilkelerini devre dışı bırakmaktadır (Freedom House 2020, İran). Nitekim Anayasayı Koruyucular Konseyi, seçimlerin kurallara uygun olup olmadığını denetlemekten ziyade rejime bağlı olmayan adayları eleme işlevini yerine getirerek mevcut sistemin geleceğini garanti altına almaktadır (Gökalp, 2016: 138-139). Konseyin bu kritik müdahalesi farklılık ve çoğullukların temsil hakkını engelleyerek, seçimlerin demokratik özüne ve meşruiyetine zarar vermektedir.

İran yasama organı kurumlarından birisi olan İslami Danışma meclisinin görev ve yetkilerine bakıldığında dünyada benzeri görülmemiş bir durumla karşılaşmaktadır. Dinî lider/Velayet-i fakih eksenli anayasanın varlığı, modern bir kurum olan meclisin/parlamentonun, asli görevlerinden biri olan yasa yapma yetkisinin içini boşaltarak, sadece yasa taslağı hazırlayan bir kuruma dönüşmesine yol açmıştır (Mokhtarpour, 2012: 105-106). Meclisin yasama organı olarak temel görevlerinden birisi kanunların oluştu-

212 Her seçim için cumhurbaşkanlığı, milletvekilliği ve referandum seçimleritüm illerde; İçişleri Bakanlığı icra heyeti, Anayasa Koruyucular Konseyi de "gözlem heyeti" oluşturarak denetim işlevini yerine getirmektedir (Gökalp, 2016: 138-139).

rulmasıdır. Fakat yasa teklifleri/ tasarıları görüşülürken, mecliste bulunması, meclisin onayladığı tüm tekliflerin/ tasarıların onayına sunulması zorunluluğu ile metinleri onaylama ve reddetmeye tam yetkili tek kurum olması özellikleriyle, üyeleri dinî lider tarafından atanan Anayasayı koruyucular konseyi, meclisi etkisiz ve bağımlı bir konuma düşürmektedir (Mokhtarpour, 2012: 114). Bu onay gerekliliği Anayasayı Koruyucular Konseyini doğrudan yasamanın bir parçası yapmakta, böylece dinî lider yasama üzerinde etkin bir denetim sağlamaktadır. Eğer yasa şeriat ve anayasaya, rejimin temel ilkelerine uygun değilse Konsey yasayı meclise geri gönderebilmektedir (Oğuz ve Çakır, 2000: 39). Seçilmiş meclis üyelerinin gücünün, dinî lider ve atanmış Anayasayı Koruyucular Konseyi tarafından sınırlandırılması, İslami Danışma meclisinin konumu; halkın rızası ve meşruiyet perspektifinden bakıldığında rejimin illiberal yönünü öne çıkarmaktadır (Zakaria, 1999:42). Yine de yaşanmış tecrübeler, meclisin; hükûmete, devlet başkanına ve hükûmet politikalarına yönelik eleştirilerin ve mücadelelerin yürütüldüğü bir müzakere alanına dönüştüğünü de göstermiştir.

Kanun teklif edebilme yetkisi sadece İslami Danışma meclisinde olmayıp bu yetki Bakanlar Kuruluna ve en az on beş vekile verilmiştir. Eyaletler Yüksek Şurası da kendi görev sınırları içinde teklifler hazırlayarak doğrudan doğruya veya hükûmet aracılığıyla Meclise kanun teklifi için başvurabilmektedir (Kılınç, 2008: 922). Ayrıca istisnai olan durumlarda meclis üyelerinin üçte ikisinin onayı ile gerçekleşen, çok önemli ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel konularda halkoylamasına gidilerek kanun yapılması yoluna da gidilebilmektedir (Mokhtarpour, 2012: 113).

İslami Danışma meclisinin temel görevleri arasında; Bakanlar Kurulu'na güvenoyu verme, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'nu denetleme ve gerekli gördüğü zamanlarda görevden almak vardır. Meclis tüm yetkilerini dinî liderle uyum içinde kullanmak zorundadır. Cumhurbaşkanı, milletvekillerinin 2/3'ünün güvenoyunu alamadığında azledilebilir. İslami Danışma Meclisi Cumhurbaşkanının yetersizliğine karar verdikten sonra ayrıca ülkedeki en üst otorite olan dinî liderin onayı da gerekmektedir.

21 Şubat 2020 tarihinde 208 seçim bölgesinde yapılan son İslami Danışma Meclisi seçimlerinde, devrim sonrası 40 yılın en düşük katılım oranı -%42,5- görülmüştür. En fazla milletvekili çıkararak Tahran'da katılım oranı daha da düşerek %26 olmuştur. Anayasayı Koruyucular Konseyinin adaylık başvurusunda bulunanların yaklaşık yarısının özellikle reformistlerin başvurusunu veto etmesinin bu sonuç üzerindeki etkisi büyüktür. Muhafazakâr kanat oyların %79'unu alarak 220, bağımsızlar oyların %15'ini alarak 35, İlimliler/ Reformistler (Cumhuriyetçiler) oyların %6'sını alarak 20 milletvekili çıkarmıştır. İran'da siyasal meşruiyet krizi kendini göstermekte olup, sandığa gitmeyenlerin çok büyük bir kısmını, seçimlerin işlevinden

artık umudunu kesmiş ılımlı ve reform yanlısı tabanın oluşturduğu görül-
mektedir (Uçgan, 6.03.2020).

3.2.2. Anayasayı Koruyucular Konseyi (Şura-i Negahban-ı Kanun-i Esasi)

İran İslam Cumhuriyeti'nin yasama erkinin en etkin kurumlarından biri olan Anayasa Koruyucular Konseyinin kökeni 1906 tarihli Meşrutiyet Anayasa'sına dayanmaktadır. Çıkarılan yasaların şeriata ve anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevli olan konseyin yetkileri devrim sonrasında arttırılmıştır (Mokhtarpour, 2012: 119).

12 üyeli Anayasa Koruyucular Konseyinin üyelerinin yarısını dinî lider, güncel sorunların ve çağın gereksinimlerinin bilincinde olan adil fakihlerden atamaktadır. 6 üyeyi ise, dinî lider tarafından atanan yargı erki başkanının, hukukun çeşitli branşlarında uzman müslüman hukukçulardan belirleyip sunduğu aday listesi içinden, İslami Danışma Meclisi seçmektedir (Gülmez, 2001: 88). Konseyin görev süresi 6 yıl olup her iki grubun üyelerinin yarısı üç yılda bir yenilenmektedir (Sinkaya, 2011: 22). Anayasa Koruyucular Konseyi islami rejimin bekâsı için çok kritik öneme sahip olup çok önemli görev ve yetkilerle donatılmıştır. Konsey olmadan halk tarafından seçilmiş meclisin resmî ve hukuki geçerliliği yoktur. İslami Danışma Meclisi'nin onayladığı yasaların Konsey tarafından onaylanması şartı vardır. Ayrıca konsey üyeleri İslami Danışma Meclisi'nin acil yasa tasarısı hariç diğer toplantılarına katılma hakkına sahiptirler (Poorbagher, 2007: 107).

Bir denetleme kurulu olarak tanımlanan Anayasa Koruyucular Konseyi; cumhurbaşkanlığı, milletvekilliği ve yerel seçimleri denetleme görevini de yürütmektedir. Konsey ihtiyaç duyarsa seçimleri iptal etme yetkisine sahiptir. Konseyin bu işlevleri Türkiye'deki Yüksek Seçim Kurulu ve Anayasa Mahkemesi'nin bir tür birleşimi gibi görülse de konseyin şeriat denetimi, ideolojik ve antidemokratik yapısı bu benzerliği geçersiz kılmaktadır. Anayasa Koruyucular Konseyinin hem parlamento hem de cumhurbaşkanı seçimlerine katılacak adayların belirlenmesi ve elenmesi aşamasında kritik önem taşıyan belirleyiciliği vardır (Cankara, 2005: 62). Anayasa Koruyucular Konseyi, İran'da rejimin filtresi işlevini görmekte, adayların seçimlere giriş onayını vermektedir. Bu konseyin üyeleri muhafazakâr kanada yakın olmaları ile bilinmektedir. Konseyin bu konumu ve rejim içerisinde üstlendiği kritik rol, iktidarın çok sınırlı bir grup tarafından istenilen yönde nasıl yönetildiğinin, oligarşik yapının tipik göstergesidir (Akyıldız, 2009: 21) Anayasayı Koruyucular Konseyi, halkın iradesini dolayısıyla İran'ın cumhuriyetçi kanadını bastırarak, rejimin demokratikleşme potansiyelini budamakta ve teokratik yapının yeniden üretimine hizmet etmektedir. Konseyin seçimler

üzerindeki belirleyiciliği cumhurbaşkanlığı seçimlerinde -nicelik ve nitelik açısından elelediği aday başvurularında görülmektedir (Tablo 7), (Akkoyunlu, 2009: 94). İran'da muhafazakâr kesimin derin iktidarının temel araçlarından biri, demokrasinin ve dolayısıyla halkın iradesinin önüne engeller koyan Anayasayı Koruyucular Konseyinin rejim içindeki konumu ve icraatlarıdır (Akdevelioğlu, 2004: 240).

Anayasa Koruyucular Konseyi İran'da her zaman katı ve muhafazakâr kimliği ile ön plana çıkmıştır. Şeriat yorumları hiçbir zaman esnek olmamıştır. Özellikle İran'da kadın erkek eşitsizliğini oluşturan ve yeniden üreten mekanizmaların da başında gelmektedir.

Tablo 7. Anayasa Koruyucular Konseyinin Cumhurbaşkanlığı Seçimlerine Aday Başvuruları

Yıl	Başvuru Sayısı	Kabul Sayısı	Seçilen Cumhurbaşkanı
1979	124	Hepsi	Abdülhasan Beni Sadr
1981	71	4	Muhammed Ali Racei
1981	46	4	Ali Hamaney
1985	50	3	Ali Hamaney
1989	79	2	Haşimi Rafsancani
1993	128	4	Haşimi Rafsancani
1997	238	4	Muhammed Hatemi
2001	817	10	Muhammed Hatemi
2005	1014	8	Mahmud Ahmedinejat
2009	475	4	Mahmud Ahmedinejat
2013	680	8	Hassan Rouhani
2017	1636	6	Hassan Rouhani

Kaynak: Pbs Web Sayfası, Tahran Bureau, 2019

3.2.3. Düzenin Yararını Teşhis Heyeti (Mecme-i Teşhis-i Maslahat-ı Nizam)

Düzenin Yararını Teşhis Heyeti İran-İrak savaşı yıllarında acilen çıkarılması gereken kanunlar konusunda İslami Danışma Meclisi ile Anayasa Koruyucular Konseyi arasında sorunlar çıkması üzerine oluşan tıkanıklığa çözüm bulmak amacıyla kurulmuştur. İlk aşamada aksaklıkları kişisel müdahale ile çözen Humeyni sonrasında heyetin kurulmasına karar vermiştir (Taflioğlu, 2009: 133). 1989 yılında yapılan değişiklikler ile anayasal statüye kavuşan ve yetki alanı genişletilen heyetin başına dinî liderin uygun

gördüğü kişi atanmaktadır (Yegin, 2013: 59). 51 üyesi bulunan heyetin doğal üyeleri; cumhurbaşkanı, meclis başkanı, yargı erki başkanı ile anayasa koruyucular konseyinin din adamı olan altı üyesidir. Ayrıca görüşülen konuya göre ilgili bakan konseye üye olarak katılmaktadır. Doğal üye dışındaki üyeleri dinî lider en fazla 5 yıllığına atamaktadır (Koç, 2017: 9).

Düzenin Yararını Teşhis Heyeti, İslami Danışma Meclisi ile Anayasa Koruyucular Konseyi arasında yaşanan anlaşmazlıklar konusunda karar verme yetkisine sahip olup siyasi sistemde uzlaştırıcı görevini üstlenmektedir. İslami Şura Meclisi tarafından çıkarılan kanunlar Anayasayı koruyucu konsey tarafından ikinci defa veto edilirse ilgili kanunlar Düzenin Yararını Teşhis Konseyinin onayına gelmektedir (Fanid, 2015: 288). Ayrıca bu heyetin gerekli görülen zamanlarda devletin tüm erklerini denetleme ve bunlar hakkında dinî lidere rapor sunma görevi de bulunmaktadır. Heyetin aldığı kararların yürürlüğe girebilmesi için dinî liderin onayı gerekmektedir. Heyetin oldukça hassas ve önemli bir başka görevi de dinî liderin görevini yerine getirememesi durumunda, yeni lider belirlenene kadar liderlik konseyini oluşturmak ve üyelerini seçmektir. Oluşturulan "Liderlik Konseyi"nin ve bu konseyin üyelerinin dinî lider yerine vereceği kararların uygulanabilmesi için dörtte üç çoğunluk onayı gerekmektedir (Oğuz ve Çakır, 2000: 43).

3.2.4. Uzmanlar Meclisi/Danışmanlar Konseyi

Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hobregan); ülkenin dinî liderini seçmek, dinî lidere görev ve yetkileri noktasında danışmanlık yapmak, dinî liderin faaliyetlerini denetlemek ve gerekli gördüğü zaman dinî lideri görevden almak üzere oluşturulmuş kritik bir meclistir. Uzmanlar Meclisi²¹³ halk tarafından doğrudan; gizli oy, açık sayım ve çoğunluk ilkesine göre seçilir. İslam hukukçularından (müçtehit) oluşan 88 üyeli uzmanlar meclisinin görev süresi 8 yıldır. Uzmanlar Meclisine aday olabilmek için dindar olmak ve ahlak kurallarına tam olarak riayet etmek gerekmektedir. Adayların İslam içtihat ilkelerini bilmeleri, toplumsal ve siyasi olaylara vakıf olması, İran İslam Cumhuriyeti ilkelerine bağlı olması ve herhangi bir toplumsal ya da siyasi suç işlememiş olması gerekmektedir (Mokhtarpour, 2012: 142). Uzmanlar Meclisi'ne -dini liderin sahip olması gereken özelliklerin kimde vücut bulduğuna ancak seçkin din adamlarının karar verebileceği anlayışıyla sadece din adamları (müçtehitler) seçilmektedir (Oğuz ve Çakır, 2000: 35). Bu kişiler; rejime bağlı ve fıkıh bilgisine sahip olmalıdır. Sonradan tüm

²¹³ Uzmanlar meclisinin rejimin koruyucusu olarak sınırsız bir denetim yetkisine sahip olması gerektiğini savunan Humeyni bu sınırsız yetkiyi, ulemanın 12. İmam'ın yokluğunda onun temsilcisi olarak değerlendirilmesi gereğine dayandırmıştır (Üşenmez, 2016:394).

üyelerin ulema içinden olmaması istendiği için tanınmış öğretim elemanlarından üç üyenin de mecliste olması istenmiştir. Uzmanlık meclisi seçimleri için adaylık işlem ve denetimleri de Anayasa Koruyucular Konseyi'nin yetkisinde olup anayasada yapılan değişiklikle üç öğretim elemanının belirlenmesi yetkisi de Anayasa Koruyucular Konseyine dolayısıyla dinî lidere bırakılmıştır.

Uzmanlar meclisi, normal koşullarda yılda sadece bir kere toplanır. Rehber öldüğünde ya da görevden alındığında dinî lideri seçmek üzere toplanır. Bugüne dek bu olay bir kez olmuştur. Ayetullah Humeyni'nin 1989'da ölümü üzerine Uzmanlar Meclisi toplanarak dönemin cumhurbaşkanı olan Ali Hamaney'i²¹⁴ dinî lider olarak seçmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 41). Meclis liderliğe uygun bulduğu herkes hakkında inceleme ve istişareye başvurabilir. Eğer kendi meclis üyelerinden birinin aradıkları üstün özelliklere sahip olduğuna karar verirlerse onu lider olarak seçer ve halka sunarlar (Taflıoğlu, 2009: 132), (Gökalp, 2016: 140-143). Uzmanlar Meclisi, aynı zamanda dinî lideri denetleyen bir üst organ niteliği taşımaktadır. Fakat bugüne dek dinî liderler üzerindeki meclis denetimi işlevinin kâğıt üzerinde kaldığı görülmüştür. Dinî liderlik makamı eleştiriden muaf bir konuma yerleşmiş olup ciddi bir dokunulmazlık zırhına bürünmüştür (Akkoyunlu, 2009: 94).

3.3. Yürütme

İki başlı yürütme organı modelini tercih etmiş olan İran'da yürütme yetkisi dinî lider, cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulunda toplanmıştır (Kılınc, 2008: 924). Dinî lider devlet başkanı, cumhurbaşkanı ise devlet başkanı ile meclis arasında bağlantıyı kuran bakanlar kurulunun/hükûmetin başıdır. İran İslam Cumhuriyeti'nde güçler ayrılığı ilkesine zıt biçimde yasama ve yürütme organının yürütmenin dinî lider kanadında birleştiği görülmektedir. Her ne kadar anayasada güçlerin birbirinden bağımsız olduğu ilkesine yer verilmiş olsa da dinî liderin konumu bu durumun aksini ispatlamaktadır.

M. Hashemi ve C. Medeni (Akt: Fanid, 2015: 292) gibi İran Anayasa hukukçuları cumhurbaşkanının doğrudan doğruya halkoyu ile seçilmesi

²¹⁴ İlk Uzmanlar Meclisi 1 Nisan 1979'da, İran İslam Devrimi'nden sonra seçimle gelen 70' e yakın üye ile yeni anayasayı hazırlamak üzere bir çeşit danışma niteliğinde kurularak anayasa 2 Aralık 1979'da kabul edildikten sonra dağılmıştır. İkinci Uzmanlar Meclisi 1982'de 83 üye seçilerek oluşturulmuştur. Meclis 1985 yılında kendi içinden Hüseyin Ali Montazeri'yi Humeyni'nin yerine gelmesi için seçmiş fakat Hüseyin Ali Montazeri bir siyasal karara muhalefet edince statüko için tehdit olarak görülerek 1989'da Humeyni tarafından görevden alınmıştır. Ayetullah Humeyni'nin 1989'da ölümü sonrası Uzmanlar Meclisi yeniden toplanarak dönemin cumhurbaşkanı olan Ali Hamaney'i dinî lider seçmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 41)

ve Meclisin bakanlara ve hükûmete (Bakanlar Kurulu) güvenoyu vermesi nedeniyle, İslam Cumhuriyeti'nin hükûmet sistemini yarıbaşkanlık/yarıparlamentar bir sistem olarak nitelendirmiştir.²¹⁵ İran'da iki başlı yürütme; biri halk tarafından doğrudan seçilen hükûmet başkanından/ cumhurbaşkanından diğeri de iki dereceli bir seçimle seçilen devletin başı olarak görülen dinî liderden oluşmaktadır (Fanid, 2015: 291, 292, 293).

Teziç (1998: 428) dinî liderin Anayasadaki görev ve yetkilerine bakıldığında tüm siyasi hayatı tekeline aldığı için İran hükûmet sisteminin başkanlık rejim olarak tanımlanabileceğini savunmuştur. Bu görüşe göre İran, şeriattan kaynaklanan uygulamalarda yarıbaşkanlık rejimine uygun olmayan otoriter sistem olarak nitelendirilmektedir. 1989'da yapılan anayasa değişikliği ile başbakanlık kurumunun kaldırılması İran'ın başkanlık rejimi şeklinde sınıflanmasına yol açmıştır. Dinî lider bir yandan yürütmenin başındadır diğeryandan hem Anayasa Koruyucular Konseyi hem de Düzenin Yararını Teşhis Konseyi aracılığıyla yasamayı kontrol etmekte hem de yargı organının başkanını doğrudan seçip atamaktadır. Ayrıca yargı kararlarına da müdahale edebilmektedir. Bu durum başkanlık rejiminin özü olan güçler ayrılığı doktrinine aykırıdır.

İran'ı literatürdeki sınıflamaya göre değerlendirmenin zor ve sorunlu bir çaba olduğu görülmektedir. İran İslam Cumhuriyeti'ndeki yapı klasik yarıbaşkanlık sistemindeki seçimle gelen cumhurbaşkanı ve başbakandan oluşan iki başlı yürütme organına benzemektedir. Üstelik dinî lider devletin başkanı olarak doğrudan doğruya halkın oyu ile değil, "özel" bir kurul (rejimin teokratik niteliğine hizmet edecek özellikleri taşıyan üyelerden oluşan uzmanlar meclisi) tarafından seçilmektedir (Oğuz ve Çakır, 2000: 35). Yarıbaşkanlık sisteminin temel özelliği, devlet başkanının genel oyla seçilmesi ve hükûmetin de parlamento önünde sorumlu olmasıdır. Yarıbaşkanlık sistemi bazen parlamentonun üstünlüğüne, bazen de devlet başkanının üstünlüğüne dayanmaktadır. İran'da, atanmışlardan oluşan kurumlar aracılığıyla halk iradesinin etkisizleştirildiği/sınırlandırıldığı, yürütme organında özellikle devlet başkanı olarak tanımlanan dinî liderin öne çıktığı ve güçlendirildiği bir rejim vardır. Bu rejim Başkanın Üstün Yetkilere Sahip Olduğu Yarıbaşkanlık sistemi olarak adlandırılabilir.

²¹⁵ Hashemi ve diğeri (Akt: Fanid, 2015: 292) bu görüşlerini Anayasadaki birkaç maddeye dayandırmaktadırlar. 1958 Fransız Anayasasının klasik parlamentar sistemden ayrıldığı noktalar; devlet başkanının bazı işlemlerinin karşı imza kuralının dışında tutulması, devlet başkanının Bakanlar kurulu tarafından kabul edilen karar-nameleri onaylama yetkisi ki bu devlet başkanının, yetkisinin sadece biçimsel bir imza değil, bir ortak karar yetkisi olduğunu gösterir.

3.3.1. Dinî Lider

Hız. Mehdi'nin gaybeti/kayıplığı²¹⁶ zamanında İran İslam Cumhuriyeti'nde İmamet-i Ümmet/Ümmetin imamı; adil, takva sahibi, zamanın icaplarını bilen, gözü pek, becerikli, tedbirli ve halk çoğunluğunun önder bilip kabul ettiği dinî liderdir. Teokratik yapının en üst mevkii olarak kabul edilen dinî liderlik, Büyük Ayetullah'ın yönetiminde İran siyasal sisteminin âdeta kilit taşı oluşturmuştur. Hiçbir demokratik sisteme uymayan şekilde "Tanrı adına" geniş yetkileri kendinde toplayan dinî liderlik makamı, cumhurbaşkanının, hükûmetin ve Meclisin üzerinde, bunların hepsini re'sen denetleme ve yönlendirme yetkisine sahip bir üst otoriteyi oluşturmaktadır (Kılınç, 2008: 918, 929). Tüm güçlerin bu şekilde dinî liderlikte/Velâyet-i Fakihte toplanması ve sınırsız yetkilerle donatılması, İran'ın uygulamada teokratik nitelikli totaliter bir rejim olarak tanımlanmasına yol açmıştır (Özçer, 22.01.2016).

Halkın iki dereceli seçimler aracılığıyla dâhil olduğu dinî lider seçimlerinde belirleyici aktörler; Anayasayı Koruyucular Konseyi ve Uzmanlar meclisidir. Dinî liderin görev süresi belirsiz olup -Ayetullah Humeyni'nin ölümünden sonra sadece bir defa Rehber seçimi yapıldığı dikkate alınır sarehberin kendi isteğiyle çekilmediği takdirde, ölüncüye kadar görevde kaldığı söylenebilir (Özçer, 22.01.2016). Dinî lider, kendisine verilen görevleri yerine getiremeyecek olduğu anlaşılırsa, uzmanlar meclisi tarafından görevden alınır. Tespit ve azletme yetkisi teorik olarak Uzmanlar Meclisine ait olmakla birlikte uygulamada rehberin meclise değil, meclisin rehberine tabi olduğu görülmektedir. Uzmanlar Meclisi dinî lideri belirleyip ilan ettikten sonra o kişi resmen anayasada belirtilen tüm yetki ve haklara sahip olur ve görevine başlar (Roskin, 2012: 684-685). Şia'ya göre İslam, kadın dinî liderlere izin vermediği için dinî liderlik şu anki kurallar gereği İranlı kadınların asla ulaşamadığı ve ulaşamayacağı bir makamdır.

Yasama, yürütme ve yargı arasındaki ilişkileri düzenleme ve sorunları çözme sorumluluğuna sahip makam olarak dinî liderlik en yetkin ve etkin güç olarak ortaya çıkmaktadır (Taflioğlu, 2013: 107). Anayasada dinî liderin başlıca yetkileri şu şekilde sıralanmıştır: ülkenin genel siyasetini belirlemek, rejimin belirlenen politikalarının uygulanıp uygulanmadığını denetlemek, referandum kararları vermek, tüm Silahlı Kuvvetlerin başkomutanlığınu

²¹⁶ Bu mezhebin inancına göre, 12. imamın, büyük bir mağarada gizemli bir şekilde ortadan kaybolarak geri dönmemesiyle onun yok olduğuna değil ruhunun hâlâ cemaatiyle olduğuna inanılmaktadır. İmamın kayıplığı ve onun günahla dolu bir dünyaya adalet ve doğruluğu yaymak için mehdi olarak geri döneceğine olan inanç, on iki imam Şia'sının inanç sisteminin özünü oluşturmaktadır. İmamın yokluğunda hukuk ve inancın temel ilkeleri, imamın temsilcileri olarak kabul edilen müçtehitler tarafından yorumlanmaktadır (Kılınç, 2008: 916-917).

yapmak, savaş ve barış durumunda bunu ilan etmek, tüm yüksek rütbeli makamlara atama yapmak ve görevden almak.

Dini lider ülkede; siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlarda ve dış politikanın belirlenmesinde temel aktördür (Aydın, 2010: 50). Ayrıca; dinî vakıflar, askerî ve adli kurumlar başta olmak üzere temel kurumlarda (adalet, ordu, polis, medya, dinî kurumlar, üniversite vd.) atamalar yapması yanında İran Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin 6 üyesini seçme hakkını elinde bulunduran dinî lider, ülke siyasetine büyük ölçüde yön vermektedir (Akt: Yalçinkaya ve Konukcu, 2017: 408). Doğrudan dinî lidere bağlı kurumlar; Radyo Televizyon Kurumu, Güçsüzler Vakfı, İslami Propaganda Kurumu, Kültürel Devrim Yüksek Konseyi, Toprak Dağıtım Kurulu, Okuma Yazma

Hareketi Kurumu, Gaziler ve Şehitler Vakfı, Hurdad Vakfı'dır. Halk içinden örgütlenen milisler (Besic) ile İslami devrim muhafızları sadece dinî lidere karşı sorumlu olup büyük bir ekonomik gücü de ellerinde bulundurmaktadırlar. Devrimden sonra oluşturulan Bonyadlar da dinî liderlik makamının emri altında ve ona bağlı olarak faaliyet göstermektedirler (Mokhtarpour, 2012: 111).

Demokratik siyasi yapıların hesap verebilirlik ilkesi iktidarın denetlenebilmesi ve sınırlandırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu kadar geniş görev ve yetkiyle donatılmasına rağmen İran İslam Cumhuriyeti'nde dinî liderin hiçbir kurum ve makam karşısında siyasi veya cezaî sorumluluğu bulunmamaktadır (Poorbagher, 2007: 112). Bu anlayışın temelinde "imamet" ile Humeyni'nin "Velayet-e Fakih" teorisinin fakih yönetiminin meşruiyetinin tanrısız olduğu kabulü yatmaktadır (Mokhtarpour, 2012: 111112). Neredeyse sınırsız yetkileri elinde bulunduran dinî liderlik makamının; sorgudan, eleştiriden ve denetlemeden muaf tutulan kutsal bir makam olma özelliği onu otoriter kılan özelliklerdendir.

3.3.2. Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu

Anayasaya göre dinî lidere bırakılan hususlar dışında yürütmenin başı Cumhurbaşkanıdır ve yürütme gücü Cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu eliyle kullanılmaktadır (Sinkaya, 2011: 23). Hiyerarşik olarak cumhurbaşkanı dinî liderden sonra en yüksek devlet otoritesi olarak kabul edilse de gücünün dinî lider başta olmak üzere diğer atanmış yetkililer tarafından sınırlandırıldığı görülmektedir.

Cumhurbaşkanı seçilebilmenin temel koşulu, İran İslam Cumhuriyeti esaslarına ve resmî mezhebe (Şii Mezhebine) bağlı olmaktır. 2012 değişiklikleri ile Cumhurbaşkanı seçilme şartlarının oldukça ağırlaştırıldığı görülmektedir. Seçilme yaşı en az 40 en fazla 75'tir. Bir adayın en azından akademik

bir doktora derecesine ya da eşdeğer bir dinî yeterliğe sahip olması gerekmektedir. Ayrıca; adayların en az sekiz yıl bakanlık, meclis ya da eşdeğer bir düzeyde yargı ya da orduda çalışmış olması zorunluluğu bulunmaktadır (Berber, 4 Şubat 2013). Dinî ve etnik azınlıklar için hükümet içerisinde temsil güvencesi öngörülmemiştir.

Cumhurbaşkanı, Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin onayını almış ²¹⁷ adaylar arasından, dört yıl süreyle ve en fazla üst üste iki dönem için halk tarafından çoğunluk oyuyla seçilir. Son Cumhurbaşkanlığı seçimleri 19 Mayıs 2017 tarihinde düzenlenmiş olup, Cumhurbaşkanı Ruhani, oyların %57,1'ini alarak ilk turda ve ikinci kez Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhurbaşkanı görevine, yargı erki başkanı ve anayasa koruyucular konseyi üyelerinin de bulunduğu bir meclis oturumunda yemin ederek başlar (Ayyıldız, 2009: 18).

Yürütme organının diğer kanadını Bakanlar Kurulu oluşturur. 1989 değişiklikleri ile başbakanlık sistemi kaldırılmış ve Başbakanın Bakanlar Kurulunu kurma gibi yetkileri Cumhurbaşkanıya devredilmiştir. Cumhurbaşkanı bakanları atar, meclisten güvenoyu aldıktan sonra bakanlar kurulu göre ve başlar. Cumhurbaşkanı, bakanları azledebilir ancak bu durumda yeni bakan/bakanlar için Meclisten güvenoyu alması gerekir. Bakanlar hem Cumhurbaşkanıya hem de Meclise karşı sorumludur. Cumhurbaşkanı Bakanlar Kuruluna başkanlık eder. Bakanlar Kurulu veya bir bakan kanunların yürütülmesi için tüzükler çıkarabilir. Bakanlar Kurulu kanun tasarısı sunma hakkına sahiptir. Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulunun faaliyetlerinden Meclise karşı sorumludur (Kılınç, 2008: 928). Gensoru mekanizması Bakanlar Kurulu veya bakanlardan her biri için meclisin hükümeti denetleme aracı olarak öngörülmüştür (Fanid, 2015: 290).²¹⁸ Dinî lidere bağlı kurumlarla kıyaslandığında cumhurbaşkanına bağlı kurumların daha az öneme sahip ve yetkilerinin de oldukça kısıtlı kurumlar olduğu görülmektedir (Poorbagher, 2007: 118).

Seçimle gelen cumhurbaşkanının yetkisi dinî liderin güç ve otoritesi karşısında çok sınırlıdır (Berber, 2013). Üstelik cumhurbaşkanının etkinliği

²¹⁷ 2017 yılı cumhurbaşkanlığı seçiminde Anayasa Koruyucular Konseyi başvuran 1600 aday arasından sadece 6 erkeğe adaylık izni vermiştir (Tablo.7). Başvuran 137 kadının başvurusu elenmiştir. Seçim yarışında medya, gazeteciler ve sosyal medyaya büyük baskı yapılmıştır. Ruhani seçime katılan %70 oranındaki seçmenin %57'sinin oyunu alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir (Freedom House 2020, "Iran").

²¹⁸ Cumhurbaşkanı'nın diğer temel görevleri anayasada şu şekilde sıralanmıştır: Ulusal Güvenlik Konseyinin (Şura-i Aliye Emniyete Melli) başkanlığını yapmak, dış politikada İran'ı temsil etmek ve anlaşmaları imzalamak, ulusal plan ve bütçenin yönetiminden meclis adına sorumlu olmak, büyükelçiler, valiler, belediye başkanları, Ulusal Banka'nın Müdürünü atamak, Ulusal İran Petrol Şirketi'nin Müdürü, Planlama ve Bütçe Teşkilatı'nın Müdürünü atamak (Hüseyinoğlu, 2009: 80-81), (Berber, 4 Şubat 2013).

dinî lider ile olan iyi ilişkisine bağlı olup cumhurbaşkanı ve dinî lider arasındaki uyum veya uyumsuzluk İran'daki genel siyaseti de belirlemektedir. Dinî lider ile uyumsuzluk durumunda cumhurbaşkanının başarı göstermesi imkânsız hâle gelmektedir (Gökalp, 2016: 136-138). İran siyasi tarihinde dinî lider cumhurbaşkanı çatışmasına çok sık rastlanmaktadır. Örneğin reformcu Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde sivilleşme ve demokratikleşme adımları, dinî liderin etkisiyle; devletin güvenlik güçleri, yargı organı ya da seçimleri denetleyen Anayasayı Koruyucular Konseyi tarafından etkisiz hâle getirilmiştir (Üşenmez, 2016: 400, 404).

İran İslam Cumhuriyeti'nde son döneme kadar önemli olan cumhurbaşkanlığı seçimleri 1981 yılından beri bütün cumhurbaşkanlarının iki dönem üst üste 8 yıl görev yapmaları 'seçimlerin anlamsızlığı' üzerine tartışmalara neden olmuştur. Özellikle Ali Hamaney'in cumhurbaşkanlığı makamının varlığını tartışmaya açması seçimlerin önemine gölge düşürmüştür. Ekim 2011'de Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ile anlaşmazlıklarının doruğa çıktığı bir dönemde Hamaney, sistemin yeniden düzenlenebileceğine işaret etmiş, bazı milletvekilleri de İran'da hâkim olan yarıbaşkanlık rejiminden parlamenter rejime geçilmesi için tartışma başlatmıştır. Mevcut durumda Hamaney'in yürütmeye ilişkin faaliyetlerinin giderek artması yasal olarak yürütmenin başı olan cumhurbaşkanının varlığını sınırlandırmakta ve hatta anlamsızlaştırmaktadır (Sinkaya, 2013: 24, 25).

3.4. Hukuk Sistemi ve Yargı

İran'da islami ilkelere dayanan yargıda İslam hukukunun bir alt dalı olan Caferi ekolü uygulanmaktadır. Ülkede Caferi içtihatlarıyla oluşan hukuk sistemi yanında mezheplere dayalı çeşitli hukuk sistemleri de uygulanmaktadır. Hanefi, Şafi, Hanbelî ve Zeydi mezheplerinden herhangi birinin çoğunlukta olduğu yörelerde, meclislerin yetki sınırları içindeki yerel hukuki düzenlemeler, diğer mezheplere uygun olarak yapılmaktadır (Kılınç, 2008: 918). İran'da yargı sisteminin en üstünde Yargı Yüksek Makamı ve bu makamın başında yargı başkanı bulunmaktadır. Teokratik rejimin temel aktörü ve aynı zamanda yürütmenin de başı olan dinî liderin, yargı organı üzerindeki etkisi yargı başkanını belirlemesi ve atamasında görülmektedir. Dinî lider; -herhangi bir özel şart aranmaksızınadil, yargı konularına vakıf, tedbirli ve idareci olma şartlarını taşıyan istediği kişiyi 5 yıllığına yargı başkanı olarak atamaktadır (Mokhtarpour, 2012: 111). Bu koşullarda yargının bağımsız olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir.

İran Anayasası; yargıyı, adaleti hayata geçirmekten sorumlu, bireysel ve toplumsal hakları savunan bağımsız bir güç olarak tanımlamıştır. Yargı organının beş temel sorumluluk alanı anayasada şu şekilde sıralanmıştır:

hukuki ihlaller, çatışmaların / uyuşmazlıkların çözümü, davaların görülmesi, incelenmesi ve yargılamanın yapılması, kamusal hakların iyileştirilmesi, bireysel özgürlüklerin ve adaletin yükseltilmesi, kanunların yaptırım gücünün denetlenmesi, suçluların bulunması, soruşturulması, anayasa ve kanunlar ışığında cezalandırılması, suç oranını düşürmek üzere reformlar yapılması (Mokhtarpour, 2012: 136).

Dini liderin atamış olduğu yargı organı başkanının görev ve yetkileri arasında; mahkeme örgütlerini kurmak, yargının görev alanına ilişkin İslam'a uygun yasa tasarıları hazırlamak ve hâkimleri görevlendirmek, azletmek, tayin etmek, hâkimlerin görev yerlerini ve görev konularını belirlemek, terfilerini yapmak, Yüksek Divanın başkanını ve Başsavcısını atamak yer almaktadır. Yargı organı başkanı; ülke yüksek divanının bütün üyelerini, denetim şurasının üyelerinin yarısını ve İran vilayetlerindeki bütün mahkeme başkanlarını atamaya yetkilidir. Yüksek yargı organı başkanının, Cumhurbaşkanına teklif ettiği kişiler arasından seçilen Adalet Bakanı ise yargı organının yürütme ve yasama organları ile ilişkileri hakkında bütün sorumluluğu üstlenmektedir (Kılınç, 2008: 930).

İran İslam Cumhuriyeti'nde yargı organı, İslami ölçülere uygun olarak kurulmaları gereken adli mahkemeler aracılığı ile işlemektedir. Uyuşmazlıklarda resmî başvuru mercii adliyelerdir. Hukuk mahkemeleri, ceza mahkemeleri, çocuk mahkemeleri ve aile mahkemeleri ülkede yer alan ilk derece mahkemeleridir. Devrim mahkemeleri, İdari Adalet Divanı, Ulema mahkemeleri, Basın mahkemeleri ve Yüksek Divan ise İslam devriminden sonra kurulan mahkemelerdir (Kılın, 2008: 930).

Devrim mahkemelerinin kararları kesindir ve temyiz yolu açık değildir. Yüksek mahkeme, kanunların sağlıklı bir şekilde işlemesinden, yargı faaliyetlerinde birlik sağlanmasından sorumludur. Yüksek mahkemelerin istisnai görevleri arasında Cumhurbaşkanının görevi kötüye kullanmasını incelemek bulunmaktadır. Ayrıca ilk derece mahkemelerinin uygulamalarını takip eder (Sinkaya, 2011: 27). Özel Din Adamları Yargılama Mahkemesi sadece dinle ilgili uyuşmazlıklara bakmaları ve sadece dinî lidere karşı sorumlu olmasıyla yargı sistemi dışında bir işleyişe sahip olmasıyla diğer mahkemelerden ayrılmaktadır. Din adamları tarafından işlenen suçlar da bu mahkemelerin görevleri arasındadır. İdari Adalet Divanı, ilk ve son inceleme-yargılama merciidir ve yüksek idari mahkemeleri arasında yer almaktadır. İdari Adalet Divanı, bir merkezî teşkilat olarak sadece başkentte bulunmakta ve ülkenin diğer illerinde hiçbir yargısal teşkilatı bulunmamaktadır. Hâkimler davaları çözebilmek için davaya ilişkin hükmü kanunlarda bulamazsa İslami esaslar çerçevesinde fetva vererek de hüküm ortaya koyabilmektedir (Fanid ve Hüseyinoğlu, 2017: 65).

İran İslam Cumhuriyeti'nde yargı organı ve mahkemeler liderin атаdığı yargı mensupları ile yürütülmektedir. Yargı erki bağımsız bir şekilde hukuka uygun hareket etmekten çok dinî liderin güdümündeki bir yapı gibi hareket etmektedir. Sıkça rastlanan örneklerden biri dinî liderin keyfi bir biçimde istediği kişiyi affetme ya da genel af çıkarma yetkisine sahip olmasıdır. (Mokhtarpour, 2012: 138-139). Kurucu düzen içinde yargı sisteminin düzenli bir şekilde rejimi eleştiren ve muhalif üyeleri susturmak için kullanılan bir araç hâline geldiği de görülmektedir. Siyasi muhaliflere, insan hakları, işçi hakları savunucularına karşı keyfi yargılamalar ve güvenlik araçları son yıllarda artarak devam etmektedir. Ayrıca kadınlar da yasalarda hak ve özgürlükler açısından erkeklerle eşit bir şekilde yer almamakta hukuksal eşitsizliklere maruz kalmaktadır (Freedom House 2020, "İran"). Yargı mekanizması toplumsal cinsiyet eşitsizliğini oluşturan ve yeniden üreten mekanizmalardan biri olarak işlemektedir. Yargı mekanizmasının İran'da hem anayasal hem de uygulama açısından evrensel hukuk standartlarına uygun bir şekilde dizayn edilmediği, hukuk devleti ilkesine aykırılık hâlinin istisnadan çok norm hâlini aldığı görülmektedir.

3.5. İran'ın Siyasal Kültürü

"İran aslında sistem olarak şeriat ile yönetilen bir yer. İran İslam Cumhuriyeti, oy kullanılarak seçimler yapılsa da dinî hükümlerin uygulandığı bir ülke. Anayasası din üzerine kurulmuş. Cumhuriyet kısmı sadece isminde olan kısım. Çünkü zaten seçim diye bir şey yok. Başta kim varsa o seçiyor dört, beş kişiyi ve insanlar ona oy veriyor" Bu sözleri dile getiren İranlı bir yurttaş; örgüt kurmanın da yasak olduğunu, siyasal ideolojileri savunanların illegal biçimde yer altında faaliyet gösterdiğini, yasal bir biçimde halkın hak mücadelesine girmesinin mümkün olmadığını dile getiriyor. Buna rağmen İran halkının tepkilerini sokağa çıkararak ya da yeraltı örgütlenmeleriyle, özel alanda dayanışmayla gösterdiğini ifade ediyor (Sivil Sayfalar, 4.10.2019).

İran halkı demokrasi kültürüne sahip çıkan, siyasal gelişmeler karşısında refleksini aktif ve eyleme dönük biçimde ortaya koyan niteliğiyle siyasi tarihe geçmiştir. İran'da meydana gelen birçok toplumsal ve siyasal olay karşısında halkın tepkileri sonucu bir protesto kültürünün ve eylem geleneğinin de oluştuğu söylenebilir. Nitekim; 1892'de Şah'a karşı tütün protestosu, 1906 yılında anayasal devrime yol açan sokak hareketleri, eylemler, 1979'da Şah'ın ülkeyi terk etmesine yol açan kitlesel gösteriler ve olaylar başlıca örnekleridir. Yüz yılı aşkın süredir protesto geleneğiyle İranlılar, siyasetin diktatöryal yapısına karşı direnmiş ve eylemlerle karşılık vermişlerdir. Siyasi iktidarın onay vermediği politika ve icraatlarına, kendi özne-

liklerini ortaya koyan eylemlerle, birleşerek ve örgütlenerek karşılık vererek İran tarihini etkilemişlerdir (Paşaoğlu,2016: 44, 45). Tarihsel süreç içerisinde muhalif eylemlilik İranlıların gündelik hayatını ve siyasal kültürünü belirleyen maddî koşullar içinde ortaya çıkmış ve bu yönü İran halkını diğer birçok toplumdaki ayrıştıran dikkat çekici özelliklerinden birisi olmuştur. Sürekli dinamik ve değişime ve dönüşüme gebe bir toplum olarak İran'ın bu potansiyeli siyasal gelişim açısından da umut vadetmektedir.

İran toplumu için en radikal kırılma noktalarından birini İran İslam Devrimi oluşturmuştur. Devrim, halkın veya İran'daki -bir grup ulemanın dışındaki siyasal grupların istekleri doğrultusunda ilerlememiş, devrimin ve anayasanın İslamlaştırılması devrime dâhil olan tüm güçlerin talebi olmamış ve bu yöndeki dönüşüm halkı temsil etmemiştir. İslam devrimi sürecinde siyasal hak talebiyle çok sayıda ve birbirinden farklı siyasal muhalefet iş birliği içinde hareket ederek Şah'a karşı mücadele etmiştir. İslamcı örgüt ve partiler, sol örgüt ve partiler, liberal ve milliyetçi örgüt ve partiler bu aktörlerin belli başlılarıdır (Mokhtarpour, 2012: 74-75). İran devrimi; çarşı esnafı ile köylüyü, üniversite öğrencisiyle radikal Şii grupları aynı çatı altında buluşturan bir sürecin adı olmuştur. Dabaşı (Akt: Onat, 2013: 227) 1979 Devrimi'ni; çeşitli ekonomik, toplumsal ve ideolojik kaynak ve amaçlardan doğan bir ulusal kurtuluş hareketi olarak nitelendirmekte ve devrim sürecine katılan güçlü ve amansız bir İslamcı grubun bütün diğer gruplara (cebren ve kurnazlıkla) üstün gelerek, devrimi istediği istikamete yönelttiğini ve ona 'İslam' devrimi adını verdiğini ifade etmiştir (Niray ve Deniz, 2010: 30).

İran'da halk tarafından genel olarak kabul edilebilir bir siyasi sistemin yokluğu siyasi bir krize yol açmıştır. 1979'dan sonraki İran siyasal sahnesini hiçbir zaman popüler içerikteki olaylar sarsmamıştır, 40 yıldır devam etmesine rağmen, İran rejimi tahmin edilebilir rutinelere ve normalleştirilmiş siyasi davranışlara sahip olamamış, devrim kurumsallaşamamış, henüz kök tutmamıştır. Bu koşullar altında İran'da krizin devam etmesi, devrimin sona ermediği hâlâ devam ettiği anlamına gelmektedir (Moazami, 2019: 275). Kendine özgü tarihsel, toplumsal koşulları nedeniyle İran halkı demokratikleşme potansiyelini içinde barındırmakta ve bu potansiyel her an açığa çıkabilecek formunu olanca dinamikliğiyle korumaktadır. İran'da çoğulluğun ve siyasal mobilizasyonun yoğunluğu hükûmetlerin el değiştirmesini sağlayacak kadar geniş olup demokratikleştirici bir gücü bünyesinde taşımaktadır.

Merkezî iktidarların farklılıkları dışlayan, bastırıcı söylem ve eylemleri, İran'ın özerklik taleplerini de içeren birçok etnopolitik harekete sahne olmasına yol açmıştır. Merkez-çevre arasında yaşanan gerilimler kimi kez siyasi iktidarın bu eylemleri kanlı bir biçimde bastırması ve merkeziyetçiliği güçlendirmesi ile sonuçlanmıştır. Birçok grup gibi etnik gruplar açısından da büyük umutlar vadeden İslam Devrimi'nin beklentilere yanıt vermemesi

büyük hayal kırıklığına neden olmuştur. Mevcut rejime karşı toplumsal muhalefetin her geçen gün büyümesinin yanı sıra çevrede bölgencilik eğilimlerinin hızlandığı, etnik haklar konusunda taleplerin sıkça dillendirildiği görülmektedir. Günümüzde İran'daki etnik gruplar; şiddetten uzak bir şekilde hak taleplerini çok çeşitli mecraları kullanarak ifade etmekte ve kendilerini görünür kılmaktadırlar (Yenisey, 2006: 138).

İran halkının demokratikleşme talepleri doğrultusundaki eylemlilik hâllerinin bedeli kimi zaman çok ağır olmaktadır. Devlet islami rejime tehdit olarak gördüğü her türlü muhalif hareketi ağır bir şekilde sindirmeye çalışmaktadır. Buna rağmen halk içinde hak ve özgürlük arayışı mücadelesi hız kesmeden devam etmektedir. Neredeyse bütün seçim dönemlerinde ortaya çıkan antidemokratik ve hukuksuz gelişmeler –özellikle Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin muhalif/reformist tüm adayları veto etmesi sonucunun soluklu kitlesel gösterilere yol açmıştır (Saygın, 2018: 61). İranlı seçmenlerin 2009 cumhurbaşkanlığı seçim sonuçlarına itirazları, Tahran caddelerinin günlerce 'Benim Oyum Nerede' sloganıyla geniş çaplı protesto hareketlerine sahne olmasına sebep olmuştur. Bu eylemler İslami Devrim Muhafızları, paramiliter Besic güçleri ve polis tarafından kanlı bir biçimde bastırılmıştır (Gürakar, 2012: 17,18). 2019 yılında İran'ın 100 vilayetinde meydana gelen protestolar sırasında güvenlik güçleri şiddetli bir şekilde müdahalede bulunmuş, en az 300 kişi öldürülmüş, binlerce kişi yaralanmış, binlerce kişi de tutuklanmıştır. 2019 yılında mahkemeler; sivil eylemcilere, insan hakları avukatlarına, örtünme zorunluluğuna karşı çıkan kadınlara çok ağır cezalar vermiş ve bu cezaları uygulamıştır. 2019 yılında, içerisinde çocuk yaşta olan 2 erkeğin de bulunduğu 300'e yakın insan, İran'da idam edilmiştir (Freedom House 2020, İran).

3.6. Ülkede Geçerli Olan Parti Sistemi

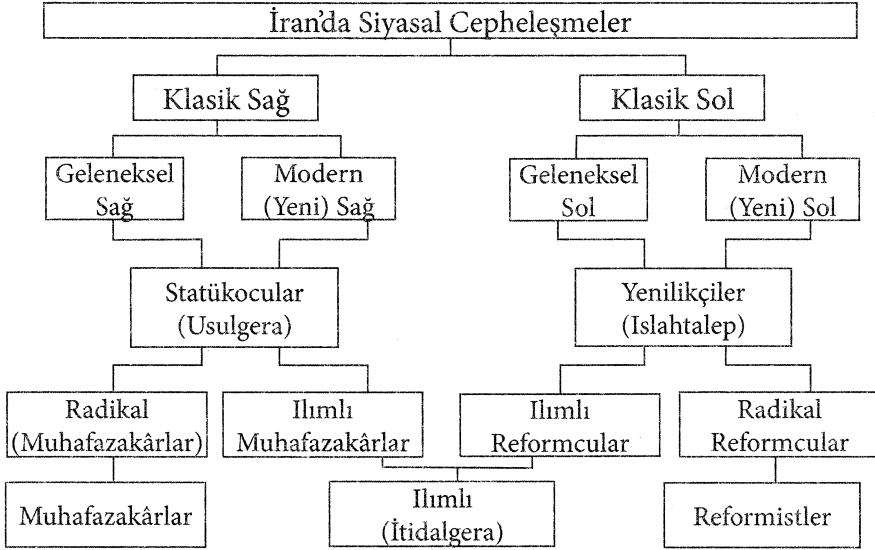
İran Anayasasına göre; siyasi partilerin kurulması; bağımsızlık, hürriyet, millî birlik, islami ölçüler ve İslam Cumhuriyeti'nin temelleri ihlal edilmedikçe serbesttir (Sinkaya, 2011: 32). Uygulamada klasik çok partili bir parti sistemi ve partilerin sahip olması gereken özellikleri sergilediği bir işleyiş süreci ile karşılaşılmamaktadır. Seçmenler seçimlerde bir siyasi parti mensubu olarak oy kullanamamakta, partiler yerine bağımsız adaylara oy vermek zorunda kalmaktadırlar. Çünkü tüm seçimlerde (milletvekilliği, cumhurbaşkanlığı, uzmanlar meclisi üyeliği) bireyler bağımsız olarak aday olmakta sonrasında ancak -isterlersesiyasi parti ve gruplar herhangi bir aday desteklemektedir. Bu durum siyasi partilerin doğasına ve varlık nedenlerine aykırı bir durumdur.

İran'da siyasi partilerin batı tarzında tanımlanıp yorumlanması farklı şekilde ortaya çıkmaları ve farklı işlevler üstlenmeleri nedeniyle mümkün değildir. İslami Şura Danışma meclisinde belirli düşünce ekseninde toplanan ayrışma ve hizipler vardır fakat siyasi partiler mecliste grup kuramamakta, milletvekilleri bağımsız hareket etmektedir. Siyasi partilerin kurulması aşaması da sıkı bir denetim altında olup İçişleri Bakanlığı'ndan izin alınması gerekmektedir. Bu denetim mekanizmasıyla siyasi partilerin İslami rejimle uyumlu hâle getirilmesi amaçlanmıştır. Nitekim bu süreçteki karar verici kurul -dini liderin doğrudan ya da dolaylı olarak etkisi altında olan2 milletvekili, yargıdan 2 temsilci ve İçişleri Bakanlığında bir temsilcinin katılımıyla oluşmakta ve siyasi partilere ruhsat vermektedir. Bu kurul aynı zamanda siyasi parti ve örgütlerin faaliyetlerini denetleme ve hukuka aykırı fiillerinin tespiti hâlinde partilerin ruhsatlarını iptal etmekle yükümlüdür (Sinkaya, 2011: 32). Bu iptal işlemi çok kolaylıkla gerçekleşmektedir.

İran'da anayasal olarak siyasi partilerin kurulması ve faaliyet göstermesi serbest olmasına rağmen, seçimlere ilişkin düzenlemelerin partilerin olmadığı bir sisteme göre dizayn edildiği söylenebilir. Seçim öncesi adaylık süreci, siyasi partilerin kuruluş, denetim ve işleyiş süreci ve bu süreçte dinî liderin ve atanmış rejim ajanlarının belirleyici rolü dikkate alındığında siyasi partilerin siyasal alandaki konumlarının ve parti sisteminin demokratik standartlardan ne kadar uzak olduğu daha net okunabilmektedir. Devrim öncesi ve sonrasında çok sayıda parti (İran Özgürlük Hareketi ve Tudeh Partisi gibi) ortaya çıkmasına rağmen devrim sonrasında 1983 yılına kadar İslami Cumhuriyet partisi dışındaki tüm partiler saf dışı bırakılmıştır (Sinkaya, 2011: 32). 1979 İran Devrimi sonrası muhafazakâr grup üyeleri aktif siyasal sahnede rollerini sürdürmek üzere var olan tek siyasal parti olan İslami Cumhuriyet Partisi'nde (1981-1987) toplanmıştır. 1985 yılında yeniden açılmasına izin verilen siyasi partiler 1998 yılına kadar ciddi düzeyde faaliyet gösterememişlerdir (Dursun, 2005: 1268). Sadece devletin varlığı ve ideolojisine sadık olacak parti ya da hiziplerin oluşmasına izin verilmiş diğerleri -özellikle 2009'dan beri reformcu gruplardevlet tarafından engellenmiş ve baskı altına alınmıştır.

Günümüzde İran'da aktif siyaseti yönlendirme gücüne sahip ve siyaseti etkileyebilecek konumda bulunan cepheler/hizipler ana hatlarıyla üç grup etrafında toplanmaktadır (Tablo.8) (Sayın ve Çirakoğlu, 2019: 102-104).

Tablo 8. İran'da Siyasal Cepheleşmeler

Kaynak: (Sayın ve Çırakoğlu, 2019: 107)

Birinci grup muhafazakârlar (usulgeralar, sağ teokratikler); İslami tabana hitap eden, mollalar ve dinî liderlik kurumunun sistemi şekillendirmesini, din adamlarının devletteki etkin konumunu savunan, dinsel duyarlılıkları kuvvetli olan alt sınıfların desteğini almaktadır. 21 Şubat 2020 tarihinde 11. Dönem meclis milletvekilliği seçimlerine “Baş Dik İran” listesiyle giren muhafazakâr blok %79 oy almıştır (Kurşun, 20.02.2020). İkinci grup reformistler (İsilahtalepler, sol cumhuriyetçiler); çoğunluğu aydın ve kentli orta sınıfların, düşünce ve ifade özgürlüğü ile hukukun üstünlüğünden yana tavır alanların, anayasaya bağlı olup gelişen koşullar dikkate alınarak modernleştirilmesini talep edenlerin, İslam’ın toplum ve siyaset üzerinde baskı aracı olarak kullanılmasına karşı çıkanların, muhafazakârların siyasal hegemonyasına karşı İslami Cumhuriyet rejiminin “cumhuriyetçi” niteliğini vurgulayanların, rejimin meşruiyetinin nihai olarak halkoyuna dayalı olması gerektiğini savunanların desteğini almaktadır. Küresel sistemle bütünleşmeyi savunan reformistler, geniş halk kitlelerinin taleplerine karşılık verebildiği takdirde İran’ın siyasal geleceğini belirlemeye aday görülmektedir. Üçüncü grup ılımlılar (İtidalgeralar, sağ cumhuriyetçiler); iki ana grubun sertleşen çatışmasından ve radikalize olmuş siyasi ortamdan bunalan aynı zamanda reformistlerin siyasal açılım taleplerini, muhafazakârların ekonomik kalkınma önceliklerini eşit derecede önemseyen toplumsal kesimleri temsil etmektedir. İlmli cephесinin yeni dönemin en güçlü siyasi oluşumu olarak siyaseti yönlendirdiği görülmektedir (Sayın ve Çırakoğlu, 2019: 105,106).

İran'da; dinî lider önderliğinde, müesses islami siyasi nizamı savunan, gücü elinde tutan, onaylanmış muhafazakâr gruplar/hizipler ile özgür, bağımsız, demokratik seçimleri savunan muhalif reformcu kesim arasında çok küçük bile olsa siyasal alandaki güç dengesinin/merkezinin değişme fırsatı bulunmamaktadır. İslami rejimin ideolojik ve baskı aygıtları aracılığıyla reformcuların/muhalif liderlerin seçim sürecindeki her türlü eylem ve hareketleri ile medyaya erişimleri kısıtlanmakta, seçimler haksız rekabete dayalı, adil ve eşit olmayan koşullarda gerçekleştirilmektedir (Berber, 4 Şubat 2013).

3.7. İran'da Etkili Olan Belli Başlı Baskı Grupları

İran'da devlet; medeni toplumlara ait oluşumları, farklılıkları bastırıp zayıflatmış ve buna karşılık kapalı ideolojik düzenlerin oluşumuna yardımcı olan kitlesel toplumun gelişimine zemin hazırlamıştır. İran'da İslam Devrimi'nin 1980 sonrası siyasi ve ideolojik kuşatması, örgütlü ve kurumsal faaliyeti engelleyen kapalı bir ortam yaratmıştır (Beşiriye, 2009: 105, 134) İran'da sivil toplum kuruluşları ve faaliyetleri de aşırı güvenlikleştirme politikalarının etkisiyle sıkı bir denetim ve baskı altına alınmıştır (Üstüntaş, 2016: 66). Sürekli bir karşı devrim korkusu yaşayan İran, sivil toplum örgülerinidemokratikleştirici bir aktör/ unsur olarak değerlendirmeyip aksine rejimi tehdit edici unsurlar olarak görmüştür. Bu bakış açısı İran'da batılı anlamda sivil ve sendikal örgütlenmelerin oluşumu ve gelişimine ket vurmuştur. Bunun yerine, yaygın görülen yapılanmalar devletin içeriden ya da dışarıdan desteklediği teokratik ve korporatist örgütler olup bunların başında islami devrim muhafızları örgütü (İDMÖ) ve bonyadlar gelmektedir. Ayrıca İran'daki kararlı ve cesur bir kadın hareketinin, örgütlenmesinin varlığı ve mücadelesi de göz ardı edilemeyecek boyuttadır. Demokratik ülkelerde devletin dördüncü gücü olarak görülen en etkili baskı ve çıkar gruplarından medyanın İran'daki tahakküm altına alınmışlığı da özgürlükler alanındaki sorunu gözler önüne sermektedir.

1979 Yılında bizzat Humeyni tarafından "devrimi ve kazanımlarını korumakla yükümlü gönüllü bir askerî birlik" olarak kurulan İDMÖ iç ve dış güvenliği sağlamakla yükümlü "asıl askerî güç" olmuştur. İDMÖ dinî liderin muhaliflerin pasifize edilmesinde önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda dış politikada da faal durumda olup İran ordusundan bağımsız hareket etmektedir. Özellikle İran-Irak Savaşı yıllarında artan etkinliğiyle İDMÖ ve ona bağlı Besic milis gücünün siyasal alanda da etkinliği belirgin bir biçimde artmıştır. Kendisi de İDMÖ safında İran-Irak savaşında gönüllü olarak çatışmaya katılmış olan Ahmedinejad'ın 2005 yılında cumhurbaşkanlığı adaylığı ve seçilmesinde örgütün önemli bir rolü olmuştur (Berber, 2013: 67). Ahmedinejad iktidarı ve Hamaney'in desteği, İran Devrim Muhafızları'nın politik ve ekonomik yükselişinde dönüm noktasını oluşturmuştur. İDMÖ ayrıca 'bonyad'larla da sıkı ilişki kurmuşlardır. Bu vakıfların gelir ve gider-

lerinin çoğu zaman bütçe denetimi dışında olması da ekonomik gelirlerin hacminin ve politik sonuçlarının anlaşılmasını güçleştirmektedir. Stanford Üniversitesi'nden Abbas Milani (Akt. Üşenmez, 2016: 401,402) İDMÖ'nün ekonomik ve politik gücünün giderek dini lider Hamaney'in gücünü aştığını ve İran'ın teokrasiden giderek garnizon devletine evrildiğini savunmuştur.

Ülkedeki sosyal hizmet politikalarından sorumlu yapıların yanında faaliyet gösteren bonyadların büyük ölçeklilerinin sayısının 120 civarında olduğu, geniş ölçekli sübvansiyonlar ve bağışlar aldıkları bilinmektedir. Bonyadlar ekonominin her alanında çok farklı sektörlerde faaliyet göstermekte ve mali denetimden muaf tutulmaktadır. Bonyadlar binlerce insanın çalıştığı devasa holdingler olarak görülebilir. İDMÖ ve bonyadlara bağlı ticari kuruluşlar birçok ayrıcalıktan yararlanmaktadır. Bonyadlar, kültürel, ekonomik ve siyasi alanda, seçilmiş hükümeti büyük baskı altına alabilecek güçte olup kimi zaman bu gücünü kullanmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı a, 2020)

İran'da kadın hareketi ve feminist örgütlenmeler güçlü bir tarihsel, toplumsal ve siyasal zemine sahip olmuştur. Devrim sonrası bile günümüze kadar, İran'da güçlü bir kadın hareketinin varlığı her zaman dikkat çekmiştir. Hatta 1996 Meclis ve 1997 Cumhurbaşkanlığı seçimlerine, kadın seçmenlerin belirleyici rolleri nedeniyle 'kadınlar seçimi' bile denilmiştir. Kadınlar var olma mücadelesini yıllardır kamusal alana çok çeşitli biçimlerde²¹⁹ yansıtmışlardır. Yeni yönetimle beraber laik ve islamcı kadınlar dernekler-İran Kadın Örgütü (laik) ve İslam Devriminin Kadın Derneği (İDKD) gibikurmaya başlamıştır. "Kadının Sesi Topluluğu" toplumda kadın haklarını savunan bir örgüt olarak aktif ve yoğun faaliyetler yürütmektedir. 1997 yılında İran İslami Kadın Topluluğu'nun kurucusu Azam Taleghani, anayasaya meydan okuyarak başkanlık seçimlerine aday olduğunu ilan etmiş, o zamandan beri de kadınlar her başkanlık seçiminde bu yolu izlemeye devam etmiştir (Barker, 2010: 232, 235). Kadınlarla ilgili sivil toplum kurumlarının sayısı 1997'de 67 iken, bu rakam 2005 yılında 480'e çıkmış, kadınların cumhurbaşkanı seçilmelerini engelleyen uygulama gibi birçok eşitsizlik protesto edilmiştir. Günümüzde kadın hareketi²²⁰ devrim sürecindeki sınıfsal-kültürel bölünmeleri aşma yolunda önemli

²¹⁹ Beyaz Çarşamba' eylemleri öncesinde, 2014 yılında başlayan 'Benim Gizli Özgürlüğüm' kampanyası ile İranlı kadınlar başörtülerini çıkartıp fotoğraflarını sosyal medyada yayımlamaya başlamışlardır (Birgün, 16.08.2019). Kadınlar sadece bir kıyafet parçasına karşı değil, zorunlu tesettürün arkasındaki ideolojiye karşı mücadele etmektedir. İran'da hayalet gibi dolaşan umut verici feminizmin artık çığ gibi büyüdüğü söylenebilir (Canımana, 3.02.2018).

²²⁰ Kadın hareketi mücadelesinde kadın dergi ve gazetelerinin de büyük etkisi olmuştur (Khosrokhavar, Roy, 2000:157). Eski cumhurbaşkanı Rafsancani'nin kızı Faysah Haşimi Rafsancani'nin sahibi ve yöneticisi olduğu günlük Zan [Kadın] gazetesi de bulunmaktadır. Bu yayımlar, İran'da gelişen politik demokratikleşmenin artık "erkekçe" bir meşguliyet olmayacağını taahhüt ederek mevcut ataerkil yapıyı dönüştürmek üzere ciddi düşünsel katkılar sağlamışlardır. (Najmabadi, 2008: 22, 23, 32).

mesafeler kaydetmiş, ortak ve somut hedefler üzerinden farklı grupları yan yana getirebilmiştir (Taşkın, 2008: 34-36). İslamcı kadın aktivistler ile laik feministler bir diyalog ve birlik yolu açarak her iki tarafın da birbirine düşman gibi davranmasına neden olan uzun erimli anlaşmazlığı tersine çevirmiştir (Najmabadi, 2008: 32). İran'da kadın hareketinin değişim için verdiği mücadele demokrasi hareketinin önemli bir parçasıdır. İranlı kadınlar tüm baskı ve zorluklara rağmen teokratik, statükocu ve ataerkil devletin tüm kalelerine meydan okumaya, eşitlikçi, özgürlükçü ve demokratik bir devrim için ön safalarda direnmeye devam etmektedir.

3.8. İran'da Medya ve Sosyal Medya

İran'da medya bağımsız bir baskı ve çıkar grubu şeklinde hareket edememektedir. Medya devlet tekelinde olup, radikal muhafazakârlar tarafından sıkıca kontrol edilmekte ve güvenlik araçlarıyla baskı altına alınmaktadır. Devlet yetkilileri; gazeteleri, dergileri, haberleri, içinde haber siteleri ve sosyal medyanın da olduğu on binlerce yabancı web sitesini de süzgeçten/ denetimden geçirerek sıkı sansüre tabi tutmaktadır (Üstüntaş, 2016: 65). Uydu yayınları yasaklanmakta ve engellenmektedir. İnsanların bilgi aldığı hemen hemen tek kaynak devlet yayın kurumudur. Medya üzerindeki yasaklar hem şeffaflığını hem de hesap verebilirliğini etkileyerek medyanın bağımsız gözlemci olma konumunu ortadan kaldırmaktadır. İran'da dijital olsun ya da olmasın ifade ve medya özgürlüğü oldukça sınırlıdır. Tüm bu kısıtlama ve kapatma uygulamaları İran'daki basın özgürlüğü algısını zayıflatmakta, uluslararası özgürlük endekslerine de yansımaktadır (Saygın, 2018: 80-81). Sınır Tanımayan Gazeteciler Örgütü'nün (RSF) yayınladığı Dünya Basın Özgürlüğü 2020 raporuna göre 180 ülke içerisinde bir önceki yıla göre 3 sıra gerileyerek İran 173. Sıraya düşmüştür. 2019 yılı raporuna göre internet özgürlüğü açısından 65 ülke içerisinde Çin'den sonra sondan ikinci sırada 64. sıradadır. 180 ülke arasında dünyada en fazla gazetecinin cezaevinde olduğu ülkelerden biri olan İran 'özgür olmayan' ülkeler kategorisinde bulunmaktadır (Freedom House 2019, 2020, "İran"). İran İslam Cumhuriyeti medyayı devletin ideolojik aygıtı olarak tahakküm altına almaya çalışarak medyanın özgürleştirici ve demokratikleştirici güç olma misyonunu ve potansiyelini de elinden almaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde çalışmada elde edilen sonuçlar ve bu bağlamda geliştirilen öneriler yer almaktadır.

İran İslam Cumhuriyeti'nde anayasa, siyasal ve yönetsel yapılar din merkezli ve dinin kuşatılmışlığıyla oluşturulmuştur. Din ideolojileştirilmiş,

özel bir sınıfın denetim ve muhafazasına, tekeline bırakılmış çoğu zaman araçsallaştırılan bir enstrüman olmuştur. İdeolojikleştirilmiş din ekseninde inşa edilen siyasal rejim ve devlet, kendini koruyacak koruyucularını da belirlemiştir. İdeoloji varlığını sürdürmesini sağlayacak egemen sınıfı egemen sınıf da ideolojiyi beslemektedir. Rejimin tüm kontrolü/güç merkezi neredeyse tek elde toplanmıştır denilebilir. Dinî lider karar verici konumuyla dinî sınıfın siyasal sisteme hâkim olmasını sağlayacak mekanizmayı işler hâle getirmektedir. Atanmışlar ordusu bir avuç seçilmiş sıkı markaj altına alarak rejimde en ufak bir sapmaya izin vermek istememektedir. İran'da teokratik cumhuriyetin iki sac ayağı; dinî otorite ve cumhuriyetçi kurumlar, rejimin bir ayağının dinî sınıfın hâkimiyetindeki şeriat çizgisinde diğer ayağının halkın rızasına dayanan cumhuriyetçi çizgide olmasına yol açmıştır. İran İslam cumhuriyeti şu anki konumunu korumak ve sürdürebilmek için devletin tüm ideolojik, baskı ve zor aygıtlarını seferber etmektedir. Fakat cumhuriyet İran için rejimin değişmesine geçit sağlayan anahtar konumundadır. İran İslam Cumhuriyeti'nin dinî ve dünyevi iktidara açılan düalist yapılanması dünyevi olanın dinî olanı siyaseten saf dışı bırakabilecek dinamik unsurları bünyesinde barındırmaktadır. İran çelişkiler ve çatışma potansiyeliyle ibrenin her an cumhuriyete, demokrasiye yönelebileceğinin, dengelerin bir anda yön değiştirebileceğinin somut örneklerini defalarca gözler önüne sermiş bir ülkedir.

Anayasanın demokrasiye kapı açan kuvvetler ayrılığına dair vb. maddelerinin kâğıt üzerinde kaldığı, millî irade kavramının ise güdüm lü, kontrol altına alınmış, sınırlandırılmış bir irade olduğu, en saf hâliyle atanmışlardan oluşan Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin seçilmişlerden oluşan İslami Danışma meclisine üstünlüğünde ortaya çıkmaktadır. Halkın seçimler üzerindeki iradesi, yönetimi, iktidarı denetleme, istemediği kişileri devre dışı bırakma araçlarının sınırlandırılması, sistemin katılımcı ve çoğulcu bir niteliğe ulaşmasını engellemektedir. Rejim ajanları devletin zor ve baskı aygıtlarını halkın, bireylerinin özgür iradeleri üzerinde 40 yıldır kullanmalarına rağmen, sisteme yönelik tepkileri, muhalefeti ve direnişi sindirememiş yok edememişlerdir. Halk seçimlerde sandıklara özgürce yansıtamadığı iradesini, sokaklarda ya da yeraltında çeşitli yöntemlerle göstermekte, kendini legal ya da illegal biçimde ifade etme kanalları oluşturma çabasını sürdürmektedir.

İran halkı siyasal alanda kendisine bırakılan dar bir alanda cumhuriyetçi mekanizmaların işletilmesi yönünde tepkilerini, güdümlü seçim süreçlerinde aktif bir siyasal katılım göstererek ya da seçimleri boykot ederek gösterebilmektedir. İran halkı farklı gruplara (etnik, dinsel, sınıfsal, vd.) mensup bireylerden oluşmakla birlikte üzerinde uzlaştığı çok önemli bir zemin bulunmaktadır. İran'da; din ile devletin birbirinden ayrılması, din sınıfının

devlet içerisindeki hâkimiyetinin ortadan kaldırılması, cumhuriyetçi kurumların işlerlik kazanması, toplumsal rıza mekanizmasının devreye sokulması, seçimlerin eşit, adil ve özgür bir ortamda demokratik standartlar içerisinde yapılması, evrensel ilkelere dayalı bir anayasanın ve hukuk sisteminin oluşturulması halkın temel demokratik ve reformist talepleridir. Dinî liderlik makamının sahip olduğu ayrıcalıkları terk ederek demokratikleşme yönünde adımlar atması İran'ın hem ulusal hem de küresel düzeyde daha güçlü bir devlet olarak varlığını devam ettirmesinin ön koşullarından birisidir. Mevcut siyasal yapı dünya sistemi içerisinde de dışlanan, ötekileştirilen bir yapı konumundadır ve bu durum en çok da İran halkına zarar vermektedir. İran'da her alanda yaşanan; eşitsizlik, dengesizlik ve istikrarsızlık insanların hayatlarını olanca ağırlığıyla kuşatmaktadır. İran'da ancak aklın, bilimin, demokrasinin ve hukukun her alana hâkim olmasıyla daha istikrarlı, etkin, verimli ve gelişmiş bir sistemin kurulması mümkündür.

21. Yüzyılda İran devleti, halkını dogmatik inancın ilkelerine dayalı bir biçimde ideolojik ve baskı aygıtlarıyla kuşatarak çizdiği sınırlar içerisine hapsetmek için yoğun bir çaba sarf etmektedir. İçeride İran halkının insani koşullarda yaşayabilmek için pasif ya da aktif bir biçimde direnerek ifade ettiği temel hak ve özgürlük talepleri, dışarıda devletler arası iş birliği ve dayanışma esasına dayalı bir dünya düzeninin kurulabilmesi ve işleyebilmesi için küresel düzeydeki talepler, İran rejimini köşeye sıkıştırmış durumdadır. İran değişmeye, dönüşmeye mecburdur. Tüm bu taleplere kayıtsız kalarak yoluna devam edebilmesi eşyanın tabiatına aykırıdır. Bastırılan özgürlük taleplerinin, muhalif güçlerin ve halkın, rejimin değişim ve dönüşümüne yol açacağı beklentisi yabana atılmayacak cinsten bir öngörüdür. Şirin Ebadi'nin (Akt.Onat, 2013: 250-251), "Bir kadının ülkesini ve hayatını geri alma savaşı" alt başlığıyla yayımlanan "İran Uyanıyor" adlı kitabındaki "Adaletin ve özgürlüğün olmadığı yerde İslam olmaz." ifadesi de sorunun özüne dikkat çekmektedir. Zor, baskı ve tahakkümlerle insanların dini yaşaması da mümkün değildir. Dinî hayat da dünyevi hayat da ancak özgür irade ile gerçek anlamda yaşanabilir. İran'da otoriter dinî iktidarın halkın özgür iradesine dayalı demokratik bir siyasal iktidara evrilmesi için; katılımcı, insan haklarına dayanan ve hukukun üstünlüğü ilkesinin toplumun tüm kesimlerine eşit ve adil biçimde uygulanmasını sağlayacak bir siyasal sistemin kurulması zorunludur. Bunun için de ilk adım güçler ayrılığı ilkesinin hem anayasal hem de kurumsal anlamda güvence altına alınarak hayata geçirilmesidir. Mevcut İran tarihi, tek kişilik yönetimlerin ne denli tehlike arz ettiği deneyimlerine dayandığı için; güçlerin daha dengeli bir biçimde dağıldığı daha uzlaşmacı ve koalisyona açık bir parlamenter sistemin kurulması tercih edilmelidir. Siyasi partilerin doğasına uygun biçimde örgütlenerek amaç ve işlevleri doğrultusunda örgütlenebilmelerini ve hareket etmelerini, seçimlerin adil ve yarışmacı

bir biçimde yapılmasını, halkın yasama ve yürütme organlarının başına gelecek kişileri doğrudan seçmesini sağlayacak bir seçim sisteminin oluşturulması gerekmektedir.

Halkın iradesini sınırlandıran uzmanlar meclisi ve Anayasayı Koruyucular Konseyi gibi mekanizmaların kaldırılması ya da yetkilerinin demokratik ve evrensel hukuk devleti ilkelerinin sınırlarına çekilmesi sağlanmalıdır. Mecliste farklı grupların temsiline imkân verebilecek, seçmen iradesinin meclise dolayısıyla siyasal alana yansımaları güvence altına alacak nisbi temsil sistemi ve çoğulcu bir demokrasi anlayışı devletin kurucu unsurları hâline gelmelidir. Güçler ayrılığı ilkesinin ve özellikle yargı bağımsızlığının anayasal ve fiili olarak gerçekleştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Ayrıca yönetimin sınırlandırılarak şeffaf ve hesap verebilir hâle gelmesi, yurttaşın aktif bir biçimde siyasete katılımını ve denetimini sağlayıcı katılım mekanizmalarının kurulması demokratik bir yönetim için büyük önem taşımaktadır. İran siyasal sisteminin demokratikleştirilmesi toplumsal ve ekonomik alanın da demokratikleşmesi anlamına gelecektir. Ekonominin de iyileştirilmesi için, ideolojik devletin -dini liderin ve dinî sınıfinegemenliğinden kurtarılarak, ülkenin ihtiyaçları ve bilimsel veriler ışığında belirlenecek en uygun ekonomik model doğrultusunda dizayn edilmesi sağlanmalıdır. Halkın ekonomik özgürlükleriyle birlikte refahının sağlanması da demokratikleşmenin ön koşullarından birisidir. Köklü bir siyasal, toplumsal ve ekonomik dönüşümle birlikte evrensel insan hakları gözetilerek İran halkının kendine özgü renklerinin korunması da sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, Ervand. (2009). *Modern İran Tarihi*. İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,
- Aghalari, Bayram. (2019). "Arkeolojik Verilerin Işığında Anadolu-İran Arasında Obsidiyen Dolaşımı". *TUBA-AR*, 25(25), 11-26.
- Akdevelioğlu, Atay. (2004). "İran'da Yedinci Dönem Meclis Seçimleri Süreci ve Sınıfsal Seçimleri". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 59(01), s.237-243.
- Akengin, Hamza, Hatice Kübra Gürçay. (2014). "Coğrafya, Demokrasi ve Yönetim Sorunu Üzerine Bir Bölgesel Değerlendirme: Ortadoğu Ve Kuzey Afrika Örneği". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 19-40.
- Akgül, M. E. (2010). "Kuvvetler Ayrılığı İlkesinin Dönüşümü Ve Günümüz Demokratik Rejimlerindeki Anlamı". *Ankara Barosu Dergisi* 68. 79-101.
- Akkoyunlu, Nilüfer. "Değişen Dünya Düzeninde İran Jeopolitiği". 38. *ICANAS*, 63-76.
- Amar (Statistical Center of Iran), (23 September-21 December 2019), "A Selection of Labour Force Survey Results", <https://www.amar.org.ir/english>, https://www.amar.org.ir/Portals/1/releases/LFS_Autumn_1398.pdf, Erişim Tarihi: 28.03.2020.

- Amerikanın Sesi Web Sayfası (8.06.2019), "Dünya Bankası, "İran Ekonomisi Kötüye Gidiyor". <https://www.amerikaninsesi.com/a/dunya-bankasi-iran-ekonomisi-kotuye-gidiyor/4950340.html>, Erişim Tarihi: 2.01.2020.
- Aslan, Murat, Ahmada Zubair Nabizada (06.03.2020), "Koronavirüs İran Ekonomisini Nasıl Etkileyecek?", <https://iramcenter.org/koronavirus-iran-ekonomisini-nasil-etkileyecek/>, Erişim Tarihi: 2.04.2020
- Aslan, Murat, Merve Çakır (2017). İran'da İşsizlik Sorunu. *Ankara: İran Araştırma Merkezi Yayınları*.
- Balkan, Serkan, Fatih Tiryaki. (2014). "İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü & Humeyni ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi.1 (2)*,.85-113.
- Barker, Colin. (2010). Devrim Provaları. İstanbul.Yordam Kitabevi.
- Berber, Fatma. (2011). Devrim Sonrası İran'da Sinema Endüstrisi. T.C Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu İktisadi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Berber, Seçkin. (2013). "İran'ın Ekonomi Politikası, Yaptırımların Etkisi ve İkilemleri". *Bilge Strateji. 5(9)*. 61-84.
- Berber, Seçkin (4 Şubat 2013), "İran'da Yaklaşan Cumhurbaşkanlığı Seçimleri: Muhtemel Adaylar", <http://www.bilgesam.org/incele/1097/-iran%E2%80%99dayaklasan-cumhurbaskanligi-secimleri--muhtemel-adaylar/#.XjcR5ugzblU>, Erişim Tarihi: 25.09.2019.
- Bernard, L. (2006). Orta Doğu İki Bin yıllık Ortadoğu Tarihi: Çev: Selen Y. Kölay. Beşiriye, Hüseyin (2009). İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset. İstanbul: Ağaç.
- Birdal, Serhat Celal. "Her Yer Kербela, Her Gün Aşura!": Bir Kamusal Yasın Siyasal Potansiyeli Üzerine".*Birikim*, Sayı: 285. 68-78
- Birgün, (16.08.2019), "Feministin Çantasında İran'da Cesaret Ve Kararlılıkla Direnen Kadınlar Var", <https://www.birgun.net/haber/feministin-cantasinda-iran-dacesaret-ve-kararlilikla-direnen-kadinlar-var-265200>, Erişim Tarihi: 11.02.2020.
- Bosnalı, Sonel. (2004). İran'da" Diller Çatışması" ve Azeri Türkçesinin Konumuna Toplumdilbilimsel Bir Bakış". *Dilbilim Araştırmaları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. 111-122.
- Buran, H. (2009). "Siyasal Rejim Sınıflamalarının Yeniden Gözden Geçirilmesi Üzerine". *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 14(1). 69-97.
- Canımama, Eda (03.02.208), "İran'da Büyüyen Bir Hareket: Devrim Sokağının Kızları", <http://bianet.org/biamag/kadin/193978-iran-da-buyuyen-birhareket-devrim-sokaginin-kizlari> Erişim Tarihi: 12.02.2020.
- Canoğul, Oğul Aşkın (21.01.2018), "İran Sineması: Devrimden önce devrimden sonra...", <https://www.gazeteduvar.com.tr/sinema/2018/01/21/iran-sineması-devrimden-önce-devrimden-sonra/>, Erişim Tarihi: 20.04.2020.
- Cavlak, Hakan, Özbilek, Ümmiye. (2019). "Konstrüktivist Perspektiften Devrim Sonrası İran Siyasal Sistemi". *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 129-137.
- Chicago Tribune. (7.7.2000). "Pop Diva's Return Strikes A Popular Chord In Iran". <https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-2000-07-07-0007070286-story.html>. 2.05.2020.

- CIA, (2020), "The World Factbook: Middle East: Iran", <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>, Erişim Tarihi: 18.03.2020.
- Çakır, Merve (2017). "İran'da Hava Kirliliği Sorunu". İran Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Çalka, Mehmet Sait. (2015). "Divan Şairlerinin Gözüyle Fars Şairi Ömer Hayyâm". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 30-40.
- Çakıroğlu, Alper (2012), "Serhat Kalkınma Ajansı Bilgilendirme Toplantıları İran İslam Cumhuriyeti", <https://agri.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/raningenel-ekonomik-durumu-ve-turkiye-ile-ekonomi-ve-ticaret-iliskileri-sunumu.pdf>, Erişim Tarihi: 13.05.2019.
- Çelikdönmez, Ömür. (14.07.2017), "İran İstihbarat Teşkilatının Dünyü Bugünü!", <https://kafkassam.com/iran-istihbarat-teskilatinin-dunu-bugunu.html>, Erişim Tarihi: 12.02.2020.
- Dabashi, Hamid. Ayhan, E. (2008). İran: Ketlenmiş Halk: Metis Yayınları.
- Daniel, Elton L. (2012). *The History Of Iran*. CT: Greenwood Published.
- Dilek, Kaan, Çetin Altan. (2011). Safevi Dönemi İran Tarihi Safevi Tarihinin Kaynakları: Kadim Yayınları, Ankara.
- Dilek, Kaan (2011), Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlıklarının 20. Yılında İran'ın Orta Asya Politikaları - Rapor. Ankara.Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Doğan, M. Kaadir. Alizadeh, Naseraddin. "İran'da Rant Üretici Politikaların Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkilerinin Etnik, Mezhepsel ve Bölgesel Özelliklere Göre İncelenmesi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(1), 163-191.
- Dursun, Davut. (2005). "Ortadoğunun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*(50), 1231-1274.
- Duverger, Maurice. (1986). *Siyasal Rejimler*: İstanbul.Sosyal Yayınları..
- Ekşi, Muharrem. (2017). "İran'ın Transnasyonel ve Teopolitik-Şiilik-Temelli Kamu Diplomasisi". *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 46-66.
- Erceylan, M. (2007). *Büyük Orta Doğu projesinde İran'ın Önemi*. T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Siyasi Tarih Programı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli.
- Eroğul, Yunus. (2016). *Demografik Özelliklerin İran Jeopolitiğine Etkisi*. T.C İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir.
- Euronews (26.12.2019), "Dünyada Hangi Ülkeler Kendi Otomobilini Üretiyor?", <https://tr.euronews.com/2019/12/26/dunyada-hangi-ulkeler-kendi-otomobiline-uretiyor>, Erişim Tarihi: 02.02.2020.
- Evrensel (8.09.2019), "İranlı Kadınlar Bir Adım Bile Geri Atmıyor", <https://www.evrensel.net/haber/386289/iranli-kadınlar-bir-adim-bile-geri-atmıyor>, Erişim Tarihi: 11.02.2020.
- Fanid, Nematollah E. (2015). "İran İslam Cumhuriyetinin Hükümet Sistemi". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(12), 283-296.
- Freedom House (2019), "Countries", <https://freedomhouse.org/countries/freedom-net/scores?sort=asc&order=Total%20Score%20and%20Status>, Erişim Tarihi: 11.04.2020.

- Freedom House (2020), "Ranking 2020", <https://rsf.org/en/ranking>, Erişim Tarihi: 11.04.2020.
- Freedom House 2020, "İran", <https://freedomhouse.org/country/iran/freedom-world/2020>, Erişim Tarihi: 10.03.2020).
- Gohardani, F., & Tizro, Z. (2019). *The Political Economy of Iran: Development, Revolution and Political Violence*: Springer.
- Gökalp, Emin. (2016). *Devrim Sonrası İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyaset*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.
- Güç, Ayşe (2008). "İslamcı Feminizm: Müslüman Kadınların Birey Olma Çabaları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17(2). 649-673.
- Gürakar, H. Tolga. (2017). "Bir Toplumsal Hareketin Anatomisi: İran Yeşil Hareketi". *Doğu-Batı Yol Ayrımında İran* (Ed. B. Adıbelli). İstanbul. Bilim+Gönül. 1-24.
- Gürkaş, Berna (2007). "Bölgesel Bir Güç Olarak İran'ın Jeopolitik Konumu". T.C. Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi Ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Hasan, O. (2013). İran İslam Devrimi ve Şi'ilik. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 223-256.
- Heywood, A. (2015). *Siyaset*. Ankara: Adres Yayınları.
- Homa, Katouzian, Hüseyin Şahidi. (2011), 21. Yüzyılda İran. Ankara. Sitare Yayınları.
- IRNA. (23.02.2020). "İran, Asya Serbest Güreş Şampiyonası şampiyonu oldu". <https://tr.irna.ir/news/83687842/%C4%B0ran-Asya-Serbest-G%C3%BCre%C5%9F%C5%9Eampiyonas%C4%B1-%C5%9Fampiyonu-oldu>, Erişim Tarihi: 4.04.2020.
- İşimtekin, Soner (2009), "İran'da Ortaya Çıkan Düşünce Ve Felsefe Ekolleri". 38. İcanas (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi). Bildiriler Doğubilim Çalışmaları. 10-15.09.2007. Ankara. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 6. 209-222.
- Kahraman, Leyla (2013), "İranlı Kadınların "Halet-İ Muvakkat"ı/"Geçici Durum"u". 7. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Yeni Toplumsal Yapılanmalar: Geçişler, Kesişmeler, Sapmalar, Bildiri Özetleri. 2-5 Ekim 2013. Muğla. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi.
- Kahraman, L. (2014). İranlı Kadınların Toplumsal ve Siyasal Profili. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*. 17(2). 71-120.
- Kalaycı, R. (2018). *Uluslararası Sistemin, Siyasal Kültürün ve Rejimin/Devlet Yapısının Dış Politikaya Etkileri: İran, Mısır, Suudi Arabistan, Türkiye*. İstanbul. Gündoğan Yayınları.
- Kamacı, Yüksel. (21.07.2012), "Anayasayı Koruma Konseyi", <http://politikaakademisi.org/2012/07/21/anasayayi-koruma-konseyi/>, Erişim Tarihi: 13.9.2016.
- Kanadıkırık, Halil (2019). "Gelenek Ve Gelenek İcadı Arasında: İran Siyasal Kültüründe Humeyni Rejiminin Yeri". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 60. 142-154.
- Kanat, Fatim. (2006). İran Sinemasında Kadın: Kadın Temsili Ve Kadın Yönetmenler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo Televizyon Sinema Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Katouzian, Homa Hüseyin Şahidi. (2011). 21. Yüzyılda İran. Ankara. Sitare Yayınları.
- Kaya, Zeynep Sena. (2018). İran'da Âşûrâ Merasimleri Ve Tarihsel Gelişimi. T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa.

- Khosrokhavar, Farhad, Olivier Roy. (2000). İran: Bir Devrimin Tükenişi. İstanbul. Metis Yayınları.
- Kılınç, Ahmet (2008). "İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları". *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 12(1). 907-948.
- Koç, Mehmet, Esin Erginbaş, Ahmad Javid Türkoğlu (26.02.2020), "İran'da Genel Seçimlere İlişkin Temel Esaslar", <https://iramcenter.org/iranda-genel-secimle-reiliskin-temel-esaslar/>, Erişim Tarihi: 20.03.2020.
- Konukcu, Y & Yalçünkaya, A. (2017). İran Siyasetinde Dini Lider ve Cumhurbaşkanı İlişkileri: Hasan Ruhani'nin Birinci Dönemi Örneği. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2(2), 407-416.
- Kuduoğlu, Alptuğ. (2019). "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953". *İran Çalışmaları Dergisi*. 2(2). 37-62.
- Kurşun, Muhammet (20.02.2020), "İran, Meclis seçimleri için yarın sandık başına gidiyor", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-meclis-secimleri-icin-yarin-sandik-basina-gidiyor/1739688>, Erişim Tarihi: 25.02.2020.
- Lewis, Bernard (1996). Ortadoğu: Hıristiyanlığın Doğuşundan Günümüze Ortadoğu'nun 2000 Yıllık Tarihi. *Yeni Binyıl*. İstanbul.Sabah Kitapları.
- Loui, Hâdi Khodabandeh (27.04.2020), "Nur Keşif Uydusu ve Devrim Muhafızları'nın Gizli Uzay Programı", <https://iramcenter.org/nur-kesif-uydusu-ve-devrimmuhafizlarinin-gizli-uzay-programi/>, Erişim Tarihi: 24.04.2020.
- Mehr Haber Ajansı. (12.12.2016). "Dünyanın en iyi tekvando antrenörü bir İranlı". <https://tr.mehrnews.com/news/1862111/D%C3%BCnyan%C4%B1n-en-iyitekvando-antren%C3%B6r%C3%BC-bir-%C4%B0ranl%C4%B1>, Erişim Tarihi: 4.05.2020.
- Milliyet (14.04.2020), "Son Dakika... Dünya Sağlık Örgütü: İngiltere ve Türkiye'de Artış Sürüyor", <https://www.milliyet.com.tr/dunya/son-dakika-dunyasaglik-orgutunden-turkiye-aciklamasi-6188297>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.
- Moazami, Behrooz. (2019). İran'da Devlet, Din ve Devrim: 1796'dan Bugüne . İstanbul. İletişim Yayınları.
- Mokhtarpour, Alireza. (2012). İran Devlet Modeli.T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuk) Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Moore, Barrington (2003). Diktatörlüğün Ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri. *Ankara: İmge*.
- Nadim, Parvin. (1996). "İran Eğitim Sistemi: Bir Değerlendirme Ülkenin Genel Yapısı". *Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*. 8(8). 153-165.
- Najmabadi, Afsaneh (2009). F"eminizmi Ört (me) mek". *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, 6. 20-36.
- Niechciat, Pauline (2014). "Müslüman İran'da Zerdüştü Kimliğinin İnşası". *Anemon*, 2(2). 273-285.
- Niray, Nasır, Didem Deniz. (2010). "İran İslam Cumhuriyeti: Tarihi, Siyaseti ve Demokrasisi". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*. VI (2). 1-32.
- Okyar, Onur. (2018). İran Rejimi Ve Ekonomik Performansı İlişkisi Orta Doğu'da Barış Mümkün Mü?. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 17-35.

- Onat, Hasan (2013), "İran İslam Devrimi ve Şiilik", e-makâlât Mezhep Araştırmaları. VI/2. Güz, s. 223-256.
- Öçal, Şamil. (2016). "İran da Felsefe Geleneği". *TYB Akademi*. 6 (18). 49-64
- Özbey, Halide. "İran'a Yönelik Yaptırımlar: Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkisi". *Mecmua*(8). 98-124.
- Özcan, Nihat Ali. (2006). "İran Sorununun Geleceği: Senaryolar, Bölgesel Etkiler Ve Türkiye'ye Öneriler". *TEPAV Orta Doğu Çalışmaları Raporu*. 1. https://www.tepav.org.tr/upload/files/1269869551r4959.Iran_Sorununun_Gelecegi_Senaryolar_Bolgesel_Etkiler_ve_Turkiye_ye_Oneriler.pdf, Erişim Tarihi: 1.12.2019.
- Özcer, Akın (22.01.2016), "Şurayı Nigehban'ın vetolari neye işaret ediyor?", <http://www.serbestiyet.com/yazarlar/akin-ozcer/surayi-nigehbanin-vetolari-neye-isaret-ediyor-657680>, Erişim Tarihi: 17.03.2019.
- Pars Today. (17.05.2016). "Ömer Hayyam Anma Günü". https://parstoday.com/tr/radio/iran-i18499-%C3%96mer_hayyam_anma_g%C3%BCn%C3%BC. Erişim Tarihi: 4.05.2020.
- Pars Today. (11.08.2019). "İran Bayanlar Tekvando Takımı Dünya Şampiyonu Oldu". https://parstoday.com/tr/news/iran-i133989%C4%B0ran_bayanlar_tekvando_tak%C4%B1m%C4%B1_d%C3%BCnya_%C5%9Fampiyonu_oldu. Erişim Tarihi: 4.05.2020.
- Paşaoğlu, Mehmet T. (2016). "Modern İran Tarihi'nde Protesto Kültürü". *Kültürlerarası İletişim Öğrenci Sempozyumu*. 15 16 Ekim 2015. Bildiriler Kitabı (Ed. Seda Özsoy). Gümüşhane Üniversitesi Yayınları. 35-46.
- Pbs Web Sayfası, Tahran Bureau. (2019). "Tehran Bureau", <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/tehranbureau/>, Erişim Tarihi: 10.02.2020.
- Population Pyramid Web Sayfası (2019), "Iran (Islamic Republic of)", <https://www.populationpyramid.net/iran-islamic-republic-of/2019/>, Erişim Tarihi: 30.04.2020.
- Roskin, Michael G. (2012). Çağdaş Devlet Sistemleri. Ankara. Adres Yayınları.
- Salari, Elahe. (25.07.2018). "İran'ın geleneksel sporu 'zurhane'". <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranigeleneksel-sporu-zurhane/1213348>, Erişim Tarihi: 20.04.2020.
- Sanyürek, Mehmet Bora. (2018). "Devrim Sonrası İran Dış Politikası". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 6. (84). 313-335.
- Saraçlı, Murat. (2008). "İran'da Azınlıklar". *Akademik Ortadoğu*. 4. 141-180.
- Sarı, İsmail. (2015). "1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*. 2(1). 95-135.
- Saygın, Emre. (2018). "İran'da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları: Ekonomik Müşevvikler ve Kurumsal Kısıtlar". *İran Çalışmaları Dergisi*.1 (2). 59-92.
- Sayın, Hüdayi, Ahmet Çırakoğlu. İran Siyasal Sisteminde Cepheleşmeler: Muhafazakarlar, Reformistler Ve İlimliler". IV. Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi – Tam Metin Kitapçığı, Sakarya. Sakarya Üniversitesi ORMER Yayını. 115-126.
- Sayın, Hüdayi, Çırakoğlu, Ahmet. "İran'da Siyasal Ekoller Üzerine Bir Değerlendirme". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 6(1), 85-112.
- Shahmar, S. (2014). Osmanlı ve İran Minyatürlerinde Figür Anlayışın Etnografik Açından İncelemesi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.

- Sinkaya, Bayram. (2011). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim". *Ortadoğu Siyasetinde İran, Ankara: Barış Kitabevi*. 3-49.
- Sinkaya, Bayram. (2013). İran Cumhurbaşkanlığı Seçimi: Statüko ya da İtidalli Değişim. *Ortadoğu Analiz*, 5 (55). 23-32.
- Sinkaya, Bayram. (2016). "Nükleer Anlaşma Sonrası İran Siyasetinde Süreklilik ve Değişim", ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi. No: 45. 1-16.
- Sinkaya, Pınar Arıkan. (2010). "Kitap İncelemesi: İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset/ Hüseyin Beşiriye". *Ortadoğu Etütleri*, 2(3), 223-234.
- Sinkaya, Pınar A. (2010). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Kadın Meselesi ve İslamî Feminist Hareket". *Akademik Ortadoğu*. 5 (1). 43-65.
- Sivil Sayfalar. (4.10.2019). "İran'da Yasaklara Rağmen Halk Mücadeleden Vazgeçmiyor". <https://www.sivilsayfalar.org/2019/10/04/iranda-yasaklaramen-halk-mucadeleden-vazgecmiyor/>, Erişim Tarihi: 12.02.2020.
- Skorer. (30.08.2012). "İran'ın "Kahramanı" Hamide İçin Türkiye'de...", <https://www.milliyet.com.tr/skorer/iran-in-kahramani-hamide-icin-turkiye-de-1588697>, Erişim Tarihi: 4.05.2020.
- Sputnik Türkiye. (3.04.2019). "İranlı Kadın Aktivistten 'Dayanışma' ya da 'Kültüre Saygı' Gereğiyle Başörtüsü Takan Batılı Feministlere Çok Sert Eleştiriler". <https://tr.sputniknews.com/ortadoğu/201904031038591471-ortunmedayatmasiyla-mucadele-eden-iranli-kadin-aktivistten-dayanisma-yadakulture-saygi-geregesiyle-basortusu-takan-batili-feministlere-cok-sertelestiriler/>, Erişim Tarihi: 11.02.2020.
- Şahin, M., & Yılmaz, T. (2011). *Ortadoğu Siyasetinde İran. Baskı, Ankara, Barış Kitap Basım ve Yayın Dağıtım Ltd. Şti.*
- Taflioğlu, M. S. (2013). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik Ve Meşrûiyet Kaynağı "Velâyet-İ Fakih"". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(03), 95-112.
- Taşkin, Yüksel (2008). "Devrim Sonrası İran'da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*(39), 21-53.
- Teziç, Erdoğan. (1998). *Anayasa Hukuku*. İstanbul. Beta Yayınları.
- The Economist Intelligence Unit (2019), "Democracy Index 2019 A Year Of Democratic Setbacks And Popular Protest", <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2019.pdf&mode=wp&campaignid=democracyindex2019>, Erişim Tarihi: 11.02.2020.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019), Dünya Ekonomisindeki Son Gelişmeler Bülteni, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/02/DEG-Ekim-2019-Ocak-2020_iv_ceyrek.pdf, s.1-13. Erişim Tarihi: 11.03.2020.
- TC. Dışişleri Bakanlığı Resmî Web Sayfası, "İran'ın Siyasi Görünümü", 2019, <http://www.mfa.gov.tr/iran-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 20.09.2019.
- T.C. Ticaret Bakanlığı a (2020), "İran Coğrafi Yapı, İklim, Çevre", <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/guney-asya/iran/ulke-profilu/genel-bilgiler>, Erişim Tarihi: 17.04.2020.
- T.C. Ticaret Bakanlığı b (18.02.2020), "İran İstatistik Merkezi Son 9 Aylık Büyüme Oranını %-7,6 Olarak Açıkladı", <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticarihaberler/iran/iran-istatistik-merkezi-son-9-aylik-buyume-oranini-7-6-olarakacikladi>, Erişim Tarihi: 11.03.2020.

- T.C. Ticaret Bakanlığı c (16.02.2020), "İran'ın 9 Aylık Safran İhracatı Geliri 200 Milyon Dolar Oldu", <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/iran/iranin-9-aylik-safran-ihracati-geliri-200-milyon-dolar-oldu>, Erişim Tarihi: 11.03.2020.
- T. C. Ticaret Bakanlığı d (9.02.2020), "İran Elektrikli Otomobil Üretecek", <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/iran/iran-elektrikli-otomobilu-retecek>, Erişim Tarihi: 12.03.2020.
- T.C. Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği (10.03.2019), İran Kozmetik Sektörü Raporu, <https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a227099/7ebfb86b60e9f94216bd97436a756ff7.pdf>, Erişim Tarihi: 19.12.2019.
- T.C. Tahran Büyükelçiliği Web Sayfası (2019), <http://tahran.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/200929>, Erişim Tarihi: 27.07.2019.
- T.C. Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, (26.09.2019), "İran Ulaşım Altyapısı ve Gümrük Kapıları", [https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a2270a6/iran%20ulasim%20altyapisi%20ve%20gumruk%20kapilar%C4%B1%20\(26092019\).pdf](https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a2270a6/iran%20ulasim%20altyapisi%20ve%20gumruk%20kapilar%C4%B1%20(26092019).pdf), Erişim Tarihi: 23.12.2019.
- T. C. Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği (10.03.2019), "İran Kozmetik Sektörü Raporu". <https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a227099/7ebfb86b60e9f94216bd97436a756ff7.pdf>, Erişim Tarihi: 19.12.2019.
- T.C. Tahran Büyükelçiliği Web Sayfası (2019), "İran Tarihi", <http://tahran.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/200929>, Erişim Tarihi: 27.07.2019.
- Trt Haber (6.01.2019), "İran 2019 AFC Asya Kupası'nda 43 yıllık hasreti bitirmek istiyor", <https://www.trtspor.com.tr/haber/futbol/dunyadan-futbol/iran2019-afc-asya-kupasinda-43-yillik-hasreti-bitirmek-istiyor-175014.html>, Erişim Tarihi: 2.03.2020.
- Tulunay, Zeynep (14.06.2017), "İran'da Kadın Hareketleri", <http://tebaren.org/?p=957>, Erişim Tarihi: 12.02.2020.
- Türkiye Diyanet Vakfı Web Sitesi (2019), "Sasaniler", "İran", <https://islamansiklopedisi.org.tr/sasaniler>, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iran>, Erişim Tarihi: 27.07.2019.
- Uçgan, Nuh, (6.03.2020) "İran 11. Dönem Meclis Seçimleri: Meşru Ama Makbul Değil", <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-11-donem-meclis-secimlerimesru-ama-makbul-degil/1756730>. Erişim Tarihi: 15.03.2020.
- Unesco (2020), "Iran (Islamic Republic of)", <https://whc.unesco.org/en/statesparties/IR>, Erişim Tarihi: 10.02.2020
- Üstüntaş, Doğan. (2016)." İran'in Yumuşak Gücü: Unsurları, Zorlukları". Akademik Orta Doğu. 11 (1). 59-84.
- Utikad (7.10.2016), "İran'da Demiryoluna Büyük Destek", <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/13938/iranda-demiryoluna-buyuk-destek>, Erişim Tarihi: 17.12.2019.
- Üşenmez, Ö. (2015). İran Ve Rejim İstikrari. *Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences*, 17(3). 389-407.
- Üşür, Serpil (1991). *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi*: İstanbul. Alan Yayıncılık.
- Yalçınkaya, Alaeddin, Yasemin Konukçu. (2017)."İran Siyasetinde Dini Lider ve Cumhurbaşkanı İlişkileri: Hasan Ruhani'nin Birinci Dönemi Örneği". *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (2). 407-416.

- Yegin, Abdullah. (2013). İran Siyasetini Anlama Kılavuzu. Ankara. Seta Vakfı Yayınları.
- Yenisey, Gülara (2006). İran'da Etnopolitik Hareketler:(1922-2004). T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Yılmaz, Türel, Mehmet Şahin. (Ed.)(2011). Ortadoğu Siyasetinde İran. Ankara. Barış Yayınevi.
- Yılmaz, Kürşat Taştan, Nurgül Ecek, Ertuğrul Çınar. (2017). "Otomotiv Sektörünün Dünyadaki ve Türkiye'deki Değişimi". *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (ODÜSOBİAD)*, 7(3), 685-695.
- Zorlu, Sevda, Musa Erdal. (2014). "İş Dünyası İçin İran Rehberi". T.C. Serhat Kalkınma Ajansı Ağrı Yatırım Destek Ofisi Yayını.